اویغورلار

مولّف: ابوالفضل رجب‌لی

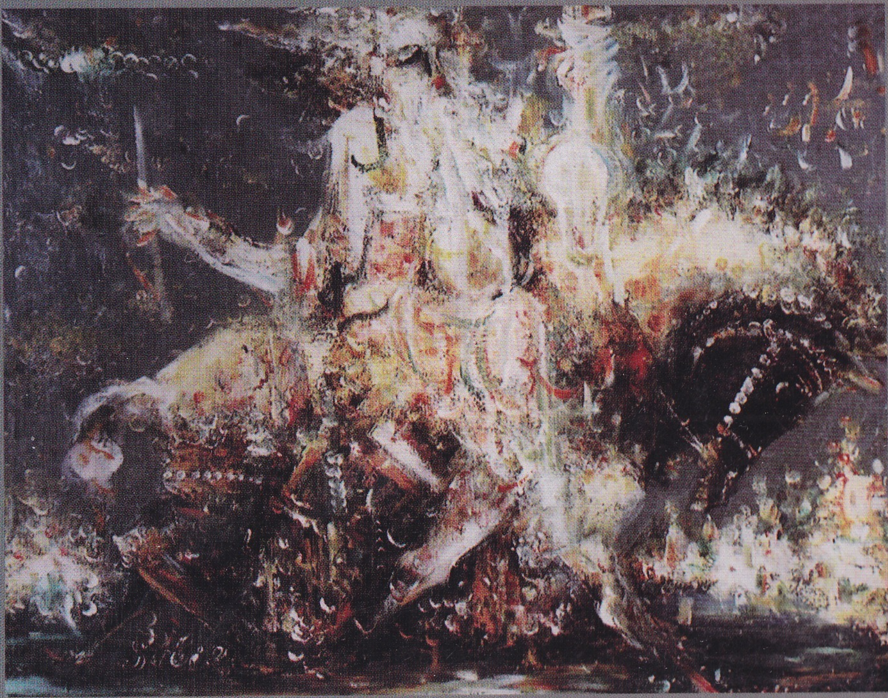

حاضیرلایان: محبوبه هریسچیان

تصحیح و اتک‌یازیلار: حسن اومود‌اوغلو

ابوالفضل رجب‌لی

حاضیرلایان: محبوبه هریسچیان

تصحیح و اتک‌یازیلار: حسن اومود اوغلو

سر شناسه : رجبلی، ابوالفضل
عنوان و پدیدآور : اویغورلار/ مولف ابوالفضل رجبلی؛ حاضیرلایان محبوبه هریسچیان؛ رئداکته و اتکیازیلار حسن اوموداوغلو.
مشخصات نشر : تبریز: اختر، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری : ۱۲۰ص.
شابک : ۵-۵۰۴-۵۱۷-۹۶۴-۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی : فیپا
یادداشت : ترکی
موضوع : اویغورها -- تاریخ
شناسه افزوده : هریسچیان، محبوبه، ۱۳۱۸ -
شناسه افزوده : اوموداوغلو، حسن
رده بندی کنگره : ۱۳۹۳ ۸الف۳ر/DSR۷۳۱
رده بندی دیویی : ۹۵۱/۰۱
شماره کتابخانه ملی : ۳۵۷۲۷۵۴

نشر اختر

اویغورلار

مولّف: ابوالفضل رجبلی
حاضیرلایان: محبوبه هریسچیان
تصحیح و اتکیازیلار: حسن اوموداوغلو
چاپ اول ۱۳۹۳ ۱۲۰ صفحه قطع رقعی ۵۰۰ جلد
شابک: ۵-۵۰۴-۵۱۷-۹۶۴-۹۷۸
مرکزفروش : تبریز- اول خیابان طالقانی، روبروی مصلی، نشر اختر
تلفن: ۳۵۵۵۵۳۹۳-۰۴۱
قیمت : ۶۵۰۰ تومان

اثرين بعضى حصّەلرين سادەلشديرديك بير
قسمينى ايسه كتاب‌دا وئرمەديك ائله بونا
گؤرەده مولفين قلميندن‌دن عذر ايستەييريك.

اویغـورلار سـای باخمینـدان، تـورک، آذربایجـان، اؤزبـک، قـازاق، تاتاردان سونرا، آلتینجی تورک خـالقی‌دیـر. اویغـور خـالقی‌نـین اسـاس حصّه‌سی، چین جمهوریّتینده یاشاییر. ۱۹۹۱- جـی ایـل آمارینـا گـؤره، چین‌ده ۹ میلیون و افغانستان‌دا ایکی مین‌دن چوخ اویغور یاشاییر. چین-ده اویغور دیلی‌نین مخصوص لهجه‌سینده دانیشان ۵۰ مین سـالار و ۵ مین ساری اویغور واردیر. ۱۹۸۹- جو ایلین آمارینا اساساً قازاقسـتان و قیرقیزستان جمهوریّتنده ۲۶۲۱۹۲ نفر اویغور یاشاییر. اویغورلار عمومی حالدا چـین جمهـوریّتی‌نـین غربینـده، شـرقی تورکسـتاندا یاشـاییرلار. ۱۹۵۲- جـی ایلـده بـورادا «سـئن‌سـیان»[1] اویغـور مختـار ولایتـی یارادیلمیشدیر کی، اویغورلار اونـون اهالیسـی‌نـین اکثریّتینـی، تشـکیل ائدیرلر. اونلار اؤزلرینی یاشادیقلاری یئرین آدی ایله آدلاندیرمیشـلار: آغ سودا یاشایانلار «آغ سولوق»، کاشـغرده یاشـایانلارا «قاشـغرلیق» و

---

[1] - سین کیانگ. شن‌چانگ.

تورفانداکیلارا «تورفان‌لیق»، یارکندده یاشایان‌لار «یارکندلیق»، خوْتـان‌دا یاشایانلار «خوتانلیق» و.... آدلانمیشلار.

۱۷۵۹- جو ایلده، منچورلار کاشغر ایالتینی اشغال ائتدیکـدن سـونرا نئچه مین اویغور عائیله‌سی «ایلی» چایی‌نین وادی‌سینه کؤچورولـور. بـو ایش‌دن مقصد، کاشغر ایالتینده‌کی منچور اوردوسونون ارزاقینـی تـأمین ائتمک ایدی. اویغورلارین بو حصّه‌سی «تارانچی» یعنـی (تـازا اکینجـی) آدلانماغا باشلاییر. ۱۸۸۱-۱۸۸۳- جو ایل‌لرده، روسیّه‌نین «هئتی سـو» (قازاقستانین جنوبی) ایالتینه کؤچن اویغورلا دا تارانچی آدلانیر. ۱۹۱۷- جی ایله قدر کی روس دیلینده یازیلمیش علمی ادبیّـات‌دا اویغـورلاری شرقی تورکسـتان تاتـارلاری دا آدلاندیرمیشـلار. اویغـور آدی روسـیّه اویغورلاری‌نین، ۱۹۲۱- جی ایل ده«داش کند»ده قورولموش سـمیناردا قبول ائدیلمیشدیر. بئله‌لیکله ۱۴- جو یـوز ایلـه قـدر موجـود اولمـوش قدیم اتنونیم برپا ائدیلمیشدیر. اویغور مختار ولایتینده (چـین) یاشـایان اویغورلار سونرالار تدریجاً اؤز سوْی آدلارینی الده ائتمیشلر. اینـدی بـو آد بوتون اویغورلار طرفیندن قبول ائدیلمیشدیر.

اویغورخالقی‌نین اتنیک اساسینی کاشغرده یاشایان اوتوراق قبیله‌لـر و «تاریم» چایی حوزه‌سی اطرافیندا مسکون‌لاشان، کؤچری قبیله‌لر تشکیل ائدیر. معاصر اویغورلارین تشکّلونده، اورتا آسـیا، آلتـای، موغولسـتان و چین‌دن بو اراضی‌یه گلن کؤچری قبیله‌لر (هون‌لار، کوشان‌لار، افتالیـت، ژوژان‌لار و بیر سیرا تورک قبیله‌لری....) مهّم روْل اویناميشلار.

اویغورلارین تاریخی، قدیم دورلره؛ تاریخین ان دریـن‌لرینـه گئـدیب چیخیر. اویغورلار مرکزی آسیانین ان قدیم خالق‌لاریندان بیری‌دیر.

اویغــورلار حاققینـــدا «قـــاوْقو» آدی ایلـــه ایلــک معلوماتـــا چـــین قایناق‌لاریندا، ۵- جی عصرده راست گلیریک. چین دیلینـــده اویغــورلار «خویخو» آدلانیر. خویخو اوّل‌لر «دیلی» و سونرا قاوْقو آدلانان قبیله‌لرین آدی‌دیر بو کلمه‌نی جنوب موغول‌لاری «خوی‌خور»، شمال موغــول‌لاری «اوْی‌خوْر» تلفّظ ائدیرلر. تورکستان‌لیلار بـو کلمــه‌نـی دوزگــون یــازیر، لاکین «واو» حرفی، o و u کیمی اوخوندوغو اوچون «اویخور» کلمه‌سی اونلاریـــن دیلـــی‌نـــین خصوصـــیّت‌لرینـــه گـــؤره «اویغـــور» شـــکلینده دَییلمیشدیر.»[۲]

اویغور خالقی‌نین آدی، تاریخـه گـئج یازیلمیشـدیر. قبیلـه‌نـین آدی اونون بؤیوک قوملو چؤلدن یعنی «قوبی» صحراسیندان شمالا کئچمه‌دن

2-n.y. biçurinş sobranye svedeniye o narodax obitavşıx 5 sredney azii ۲dreniye vremenaş tşişm-l 1950.s 213

سونرا چین سالنامه‌لرینده یازیلمیشدیر. آمما شبهه یوخدور کی، قبیله‌نین آدی، هله تاریخ صفحه‌لرینده دوشمزدن چوخ قاباق اونونلا اتّفاقدا اولان قبیله‌لرین تاریخینده موجود ایدی. بو قبیله بیرلیگی‌نین عمومی آدی «تئله» اولموشدور. تئله‌لر بعضاً قاوْقو آدلانمیشدیلار. چین قایناقلاریندا یازیلیر کی، اویغورلار آنا طرفیندن، هون‌لاردان تؤرمیشدیلر. اویغور قبیله‌سی‌نین اساسینی«دیلی» قبیله اتّفاقیندان اولان نفوذلو خانا آره وئریلمیش هون خاقانی‌نین قیزی یاخود قارداشی قیزی قویموشدور. بو حادثه گمان کی، میلاددان اوّل ۲- جی یوزایل‌لیگین باشلانقیجیندا هون‌لار موغولستانی اطاعت آلتینا آلاندا باش وئرمیشدیر. میلاددان اوّل ۲۲۱-۴۸۰ - جی ایل‌لرده ایندی کی، «شانسی» و «قانسو» ایالت‌لری مختلف کؤچری قبیله‌لرین کؤچ یئری اولموشدور. همین ایالت‌لرده و قونشو اراضی‌لرده موغول قبیله‌لریندن چین دیلینده «چی‌دی» آدلانان بیر قبیله یاشامیشدیر. بو کلمه چین دیلینده (قیرمیزی شمال کؤچری‌لری) دئمکدیر. میلاددان اوّل ۳- جو یوز ایل‌لیگین ایکینجی یاریسیندا چین‌ده باش وئرن بؤیوک دَییشیک‌لیکلر زامانی قیرمیزی شمال کؤچری‌لری اؤز مسکن‌لریندن سیخیشدیریلیرلار.

اونلار دیلی خالْق آدی ایله «اوردوس»دان غرب‌ده اولان اراضی‌ده مسکون‌لاشیرلار. بو قبیله‌لر «هون»ون، بعضی دیالئکت دَییشمه‌لرینه معروض قالمیش عمومی موغول دیلینده دانیشیردیلار. میلادین ۳۳۸- جی ایلینده بو قبیله‌لر «توْبا» (تابغاچ) خالقینه تابع اولولار. لاکین ۴- جو عصرین سونوندا قوبی صحراسی‌نین شمال طرفینه- «جونقاریا»یا

کؤچدولر و اوّل‌کی دیلی آدی عوضینه قاوْقو آدینی قبول ائتدیلر.

اونلار تئزلیک‌له «سئلئنگا» چایینا قدر بوتون موغولستانا یاییلـدیلار. قاوْقو چین کلمه‌سیدیر. خالق آراسیندا قائوچـه کیمـی تلّفـظ ائـدیلیر و (هوندور آرابا) معناسینی افاده ائدیر. چین‌ین «تان» سلاله‌سـی دؤرونـده دیلی قبیله‌لری هوندور چارخلی آرابالادان استفاده ائدیردی. بونا گؤره‌ده «یوآن‌وَی» سلاله‌سی دؤرونده اونلارا قاوْقو آدی وئریلیـر. چـوخ گمـان کی، قاوْقو شمال چین‌لری‌نین دیلی قبیله‌لرینه وئردیگی خالق آدی‌دیر.

بونا گؤره‌ده بو آدا یالنیز شمال سلاله‌لـری‌نـین تاریخینـده تصـادف ائدیلیر. آنجاق ائله شمال سلاله‌لری‌نین تاریخینده بو کلمه‌نین عوضـینه «چیلـه» خـالق آدی دا ایشـله‌دیلیـر. چیلـه کلمـه‌سـی جنـوبی چـین تاریخ‌چیلری طرفینـدن سـهو اولاراق «تایئلـه» (اینـدی چـین دیلینـده «تئله» شکلینده اوخونور) شکلینه سالنمیشدیر. تئله کلمه‌سی‌ده بـورادان یارانمیشدیر. اویغورلار قوبی صحراسیندان شمالا کؤچدوکدن سونرا ۱۵ نفوذلو سلاله‌یه، یعنی قبیله‌یه بؤلونور. بو قبیلـه‌لـر «آرقـون» چاییـنـدان (آمور چایی‌نین قولودور) غربه، «تارباغاتای» داغلارینـا قـدر اوزون بیـر زوْلاغی توتورلار.[۳] «وی سو» سالنامه‌سیندن گؤتـورولن بـو معلومـات‌لا، «قان مو» سالنامه‌سی‌نین ۱۹۱- جی ایلده وئردیگی دیگر بیـر معلوماتـا، دئمک اولار کی، تام اویغون گلیر. چین تاریخچی‌سـینه گـؤره، قـاوْقولار، قدیم «چی‌دی» قبیله‌سی‌نین نسیل‌لری‌دیر. (بـو قایناغـا گـؤره چـی‌دی،

۳-N.Y.Bicurin. sobranie svedenye o narodox obitasix ve sredney azii dveniye vremena.T.İ.M. -1,1950. S 213.

قیرمیزی موغول دئمکدیر). اوّل‌لر، اونلار دیلی آدلانیرلار، شمال‌دا ایسه آرتیق قاوْقو «دین‌لین»لری آدلاندیلار. بوراداان معلوم اولور کی، علمی ادبیّات‌دا ایشله‌نن دین‌لین اصطلاحی دیلی کلمه‌سی ایله مترداف کلمه یاخود عینی معنالی‌دیر. دیلی‌لرین دیلی هون دیلینه اوخشاییر. چین سالنامه‌سی قاوْقولارین منشأینی بئله ایضاح ائدیر: قاوْقولارین اجدادلاری هون خاقانی‌نین قیز نوه‌لریندن تؤرمیشلر. روایته گؤر، هون خاقانی‌نین چوخ غیرعادی ایکی گؤزل قیزی دوغولور. اعیان‌لار اونلاری الهه ظنّ ائدیرلر. خاقان دئییر:- بئله قیزلاری انسانلارا اره وئرمک اولارمی؟ من اونلاری گؤیه تقدیم ائده‌جه‌یم. او، پایتاخت‌دن شمال‌دا آدام‌سیز بیر یئرده سارای تیکدیریر، هر ایکی قیزی اورادا یئرلشدیریر و دئییر: «گؤیلره یالواریرام کی، اونلاری قبول ائتسین». اوچ ایل کئچن‌دن سونرا آنالاری‌نین قیزلارا یازیغی گلیر و اونلاری ائوه گتیرمک ایسته‌ییر. خاقان دئییر: «ممکن دئییلدیر، هله واختی چاتمامیشدیر». بوندان بیر ایل سونرا قوجا قورد سارایین یانینا گلیر و گئجه-گوندوز اونون کئشیگینی چکه‌رک اولاییر. قوجا قورد، سرایین آلتیندا یووا قازاراق اورایا گیریر و باییرا چیخمیر. کیچیک قیز دئییر: «آتا- آنامیز بیزی گؤیه تقدیم ائتمک آرزوسو ایله بورادا یئرلشدیرمیشدیر. ایندی قورد گلمیشدیر. بلکه اونون گلیشی خوشبخت‌لیک رمزی‌دیر...».

چین سالنامه‌سی اویغورلارین عادت عنعنه‌سی، اخلاقی، تصرّفاتی[۴] و... حاققیندا معلومات وئریر. قبیله‌لرین عمومی واحید رهبری یوخدور، هر

[۴] - اکین‌چیلک و مالدارلیق.

قبیله‌نین، هر طایفانین اؤز حکمداری یاخود باشچیسی واردیر. قوهـوم‌لار همیشه مهربان یاشاییر، باسقین زمانی تهلکه‌یـه راسـت گلدیکـده بیـر-بیرینه کؤمک ائدیرلر. دؤیوش زمانی جرگه‌یه دوزولمور.....بیردن هجوم ائدیرلر. ائولندیکده باشلیق کیمی اؤکوز و آت وئریرلر. سؤز وئردیلرمی، تئزجه ائولنیرلر. اوغلانین والـدینی آتـلاری آرابـالارلا احاطـه‌یـه آلیـر، گلین‌ین قوهوملارینا ایسـته‌دیگـی آتـی سـئچمه‌یـی و یَهَرلـه‌ییـب آت اوستونده تابوردان چیخماغی تکلیف ائدیرلر. آت صاحب‌لری تـابوردان کناردا دورور و ال چالماقلا آتلاری هورکودورلر. آخیردا آت اوسـتونده دوران آدام همـین آتـی اؤزونـه گؤتـورور، آت‌دان ییخـیلان ایسـه، یئنی‌سینی سئچیر. گلین‌ین بوتون قوهـوملاری آت سـئچدیکدن سـونرا مراسم بیتیر. اونلار چاخیر (شراب) ایچمیرلر. توی گونو بَی‌له گلین تویـا گلن‌لره قیمیز و ایستی اَت وئریرلر. ائو صاحبی قوناق‌لاری یئـدیزدیریر. یوردون (اوبا) قاباغیندا چمـن‌ده توپـا حالینـدا اوتـورور و بوتـون گونـو یئییرلر، گئجه‌ده اورادا قالیرلار. ائرتـه‌سـی گونـو گلـین آتاسـی ائوینـه گئدنده بَی‌ین قوهوملاری آت ایلخی‌سینی قوْووب گلین‌ین آتاسی ائوینه گتیریر و ان یاخشی‌لارینی سئچیرلر. قیزین والدین‌لـری و قارداشـلاری اورک‌لرینده حیـف‌سیلنسـه‌لـرده بیـر سـوز دئمیرلـر. دوُل قـادین‌لارلا ائولنمه‌یی سئومیرلر. ائو حیوانلارینا دامغا وورورلار.

دامغالانمیش حیوان اؤزگه‌نین سوروسونه قاریشدیقدا هئچ کیم اونـو اؤزونه گؤتورمور. ایلدیرم چاخماسینی خوش‌لاییرلار. هر دفعـه ایلـدیرم چاخاندا قیشقیریر وگؤیه اوخ آتیرلار. سـونرا بـو یئـری تـرک ائـدیب داغیلیشیرلار. او بیری ایل پاییزدا آتلار کـؤک‌لننـده یئنـی‌دن ایلـدیرم

چاخان یئره توپلاشیر، قویون کسیر، بیچاق‌دا دوزلدیلمیش مشعل یاندیریرلار. اورتا دولت‌ده (چین‌ده) بدبخت‌لیگی قوْوماق مراسمینده اولدوغو کیمی شامان قادین دُعا اوخویور. کیشی‌لر آتلانیب ایلدیریم ووردوغو یئرین اطرافیندا آت چاپیرلار. سونرا بیر کیشی سؤیود یا خود قارا قوْواق آغاجی بوداق‌لاریندان دوزلدیلمیش دسته‌نی گؤتورور، بوداق‌لاری اوزو یوخاری توتوب اوستونه قیمیز تؤکور، قادین قوربانلیق قویونون سوموکلرینی دری‌یه بوکوب باشینا قویور، ساچینی اونون اطرافیندا تئل کیمی هؤرور. اؤلونو قازیلمیش قبره آرخاسی اوسته قویورلار، الینه کمان وئریر، بئلینه قیلینج باغلاییر، قولتوغونا نیزه قویورلار، ائله‌بیل دؤیوشچو هجوما کئچمه‌یه حاضیرلاشیر. ایلدیریم ورماسیندان یاخود کوتله‌وی خسته‌لیکدن آدام اؤلدوکده دُعا ائدیرلر کی، بدبخت‌لیک باش وئرمه‌سین.

اگر هر شئی خوشبخت‌لیکله قورتاریرسا اوندا روحلارا منّت‌دارلیق علامتی اولاراق مختلف حیوانلاردان چوخلو قوربان کسیرلر، سوموکلری یاندیریرلار. سونرا آتا مینیب بو یئرین اطرافیندا بعضاً بیر نئچه دؤر چاپیرلار. بئله توپلانیشلارا یاشیندان آسیلی اولمایاراق کیشی‌لر ده، قادین لار دا ائوینده سلامت‌لیک اولانلار، ماهنی اوخویور و رقص ائدیرلر. مختلف موسیقی آلت‌لری چالینیر. اؤلوسو دوشن آداملار ایسه کدردن گؤزیاشی تؤکوب آغلاییرلار. تئله‌لر، اوْت و سویون بوْلوغویلا آسیلی اولاراق کؤچ ائدیر. چونکی اونلار، دری‌دن پالتار گئییب و آت ایله بسله‌نیرلر. ائو حیوان‌لارینی ساخلاماق هم تئله‌لرده و هم «ژوزان»لاردا عینی‌دیر. تئله‌لرین آرابالاری ژوزان‌لاردان فرقلی‌دیر.

چرخی بؤیوک و تَکرلری‌ده چوخ دنده‌لی اولور. قاوْقولارین اجـدادلارینی اون ایکی طایفا تشکیل ائدیردی: لی‌فوْلی، توُلو، ایـچ‌ژان، دالیـان، کوُخـه، دابوْ، آلوْن، موْیوُن، سیفین، فوُفوُلو، کیوآن، یوُشوپَی.

تئله‌لـر داغینیـق یاشـادیقلاری اوچـون ژوژان‌لارا مقاومـت گؤسـتره بیلمیردیلر و خراج وئریردیلـر. چـونکی ژوژان‌لار زحمتـی سئومه‌یـر و ایشله‌میردیلر. اونلار محاربه غنیمت‌لریله یاشاماغی سئویردی. عکسـینه تئله‌لر، مالدارلیقلا مشغول اولور و ایسته‌ییردیلر کی، آزاد صـورت‌ده اؤز مال- قارالارینی اوتارسینلار و هئچ کیمه خراج وئرمه‌سـینلر. هـر ایکـی خالقین سیاسی سیستمی بونا اویغون شکیلده تشکّل تاپمیشدی.

ژوژان‌لار اوردو شکلینده بیرلشیب قونشو خالقلاردان حربی گـوج‌لـه خراج آلماق حسابینا یاشـاییردیلار. تئلـه‌لـر ایسـه قبیلـه‌لـری ضـعیف کونفئدراسـیون شـکلینده یاشـاییردیلار. تئلـه‌لـر ژوژان‌لارلار یاناشـی یاشاسالار دا اونلارا بنزه‌میزدیلر. اونلار هون امپراتورلوغونون ترکیبیندن ائـرکن چیخمیشـدیلار و اؤز ابتـدایی پـاتری‌آرخـال[5] قورولوشـونو و کـؤچری‌لیـک عـادت‌لرینـی سـاخلاییردیلار. تئلـه‌لـرین عمـومی تشکیلات‌لاری یوخودو. تئله‌لر دؤیوشچو وآزادلیـق‌سـئور ایـدیلر و هـر هانسی بیر تشکیلات‌چیلیق اونلارا یاد ایدی. تئله‌لـر اینـدی‌کـی یـاقوت (ساخا)، تئله‌اوت، اویقور و باشقا قبیله‌لرین بؤیوک بابـالاری اولموشـلار. تئله کلمه‌سی ایندی آلتای‌لیلارین بیر قسمینی تشـکیل ائـدن تئلـه‌اوت قبیله‌سی آدیندا اؤزونو محافظه ائدیب ساخلامیشدیر.

---

[5] - آتاخاقانلیق. پدر سالاری.

ژوژان حکمـــداری «فوُقــوُدون» خاقــان «دوْاولونــون»[6] حــاکمیّتی ایل‌لرینده (۴۹۲-۴۸۵) ژوژان‌لار آراسیندا ناراضــی‌لیــق بــاش وئریــر و پارچالانیرلار. «فوفولو» قبیله‌سیندن اولان «آفوچژیلو»[7]، عمی‌ســی اوغلــو «چونکی» ایله اوردویا باشچیلیق ائدیردی.

بو زمان تئله‌لرین، سایی، ۱۰۰مین نفر ایدی. ۴۸۷- جی ایلـده ژوژان خاقانی «دوْاولون» چینه قارشی محاربه‌یه حاضیرلانیر. آفــوچژیلــو اونــو فیکریندن داشیندیرماغا چالیشسا دا موفّــق اولمــور. او دا غضــب‌لنیــر و بوتون تئله خالقینی ژوژان‌لارا قارشی قیاما قالدیریر. آنجــاق قیــام‌چــیلار ژوژان‌لارا قارشی محاربه ائتمیر لاکین مسکون‌لاشدیقلاری یئرده قالماق ایسته‌میرلر. آفوچژیلو بوتون تئله قبیله‌لری ایلــه غربــه، ایــرتیش چــایی وادی‌سینه کؤچور. بو فاکت ابوالقاضی‌خانین اثرینده اویغورلارین سئلئنگا چایی‌نین یوخاریلاریندان غربه، ایرتیش چایی‌نین وادی‌سینه کؤچمه‌ســی کیمی گؤستریلیر. قبیله‌لر شــمال غــرب‌ده یئرلشــن کیمــی آفــوچ ژیلــو مستقّل دولت اعلان ائدیر. اعیان‌لار اونا خوْاولوفوله[8] آدی وئریرلر کــی، بو دا موغول دیلینده «گؤیون بؤیوک اوغلو» دئمکدیر. بونونلا آفوچژیلــو ژوژان خاقانی ایله برابر اولدوغونو قیــد ائتمــک ایســته‌ییــردی. چــونکی «خوْاوپَی»[9] آدینی قبول ائدیر بو ایسه موغول دیلینده «حکمدار وارثــی» یعنی ولیعهد دئمکدیر. آفوچژیلو و چونکی مهربان یاشاییردیلار. اونــلار

---

[6]- doulun

[7] - Afucjilo

[8] - xoulufulə

[9] - xoupəy

«آیماقی»، ایکی حصّه‌یه بؤلموشدولر و هر کس اؤز حصّه‌سینی اداره ائدیردی. آفوچ‌ژیلو شمالی، چونکی ایسه جنوبی اداره ائدیردی. بونا دؤزمه‌ین آپاران ژوژان‌لار تئله‌لر ایله محاربه‌یه باشلاییر. ۴۹۰- جی ایلده تئله قوشونلاری ژوژان‌لاری مغلوب ائدیر بونا گؤره‌ده دوْاوُلون قاییدیب شرقه گئدیر. ۴۹۰- جی ایلده آفوچ‌ژیلو چین پایتاختینا ائلچی‌لر گؤندریر. ائلچی‌لر چین حاکمینه ایکی اوخ گتیریر و آفوچ‌ژیلونون سؤزلرینی اونا چاتدیریلار. «ژوژان‌لار گؤی اوغلونون پیس نیّتلی واسسالی‌دیر.[10] من اونو فیکریندن ال چکمه‌یه چاغیردیم، آنجاق او منه قولاق آسمادی، اونا گؤره‌ده من آیریلیب بورایا گلدیم و اؤزومو حکمدار اعلان ائتدیم. من گرک گؤی اوغلونون کئفی اوچون سیلاح‌لا اونو محو ائده‌م».[11] چین حاکیمی «سیاوْویندی»[12] اوّل‌جه اونا اینانمیر لاکین هر ایکی طرف‌دن بیر نئچه ائلچی‌لیکدن سونرا ۴۹۰- جی ایلده چین قوشونلاری شرق‌دن چؤله داخیل اولور. ایکی طرف‌دن (غرب‌دن تئله‌لر هجوم ائدیر) سیخیشدیریلان ژوژان‌لار، مغلوب ائدیلیر»[13].....

۴۹۲- جی ایلین غلبه‌سیندن سونرا یئنی مسکون اولدوقلاری یئره آلیشان تئله‌لر اؤز دولت‌لرینی یارادیرلار. تئله‌لرین اؤز دولت‌لرینی نئجه آدلاندیردیغی بیزه معلوم دئییل. چین‌لیلر همین دولتی قاوْقو آدلاندیریرلار. همین دولت، تاریخه بو آدلا داخیل اولموشدو. لاکین

---

[10] – واسسال: باشقا حاکیم‌دن آسیلی و مستقل اولمایان فئودال.

[11] –ن. ی. بیچورین گؤستریلن اثر. ص۱۰.

[12]- siyaovindi

[13] –ن.و. بیچورین

قاوْقو دولتی اوزون مدّت یاشامیر. ۴۹۴- جو ایلـده ایرانـی دارمـاداغین ائدن «افتالی»لر یؤن‌لرینی شـمالا چئـویریر و ۴۹۵- جـی ایلـده قـاوْقو دولتی‌نین جنوب حصّه‌سینی ایلدیریم سرعتی‌له دارماداغین ائدیرلر.

"ولیعهد حکمدار" چونکی اؤلدورولور و اونون عائیله‌سی او جملـه‌دن «میوْتوْ»[۱۴]دا داخیل اولماقلا بوتون اوغول و نوه‌لری اسیر دوشـور. خـالق قاچیب داغیلیر. خالقین بیر حصّه‌سی ژوژان‌لارا تابع اولور و بیر حصّه‌سی چین ایالت‌لرینه گئدیر. چین امپراتورو چینه تـابع اولمـاق‌لارینـی قبـول ائتمـیش تئلـه‌لـری «قـاوْپینچ‌ژئـن»[۱۵]قـالاسـی یـاخین‌لیغینـدا یئرلشدیریلمه‌سینی امر ائدیر. بو آرادا آفوچ‌ژیلو وفـات ائـدیر و اونـون یئرینه «بالیان» تاختا چیخیـر. ۴۹۶- جـی ایلـده افتـالی دولتـی (چـین منبع‌لرینده Idan آدلانیر). میوتونو حاکم ائتمک مقصدیله قاوْقو دولتینه محاربه اعلان ائدیر و اؤلکه‌نین شمال حصّه‌سینی اشـغال ائـدیر. بالیـان اؤلدورولور. افتالی‌لر، حاکم ولیعهدی یعنی چونکی‌نـین نسـلیندن اولان و هله ۴۹۵- جی ایلده اسیر دوشموش میووتونو تئله‌لره حکمدار ائـدیرلر. بئله‌لیکلـه بـو دولـت افتـالی‌لـرین والـی‌لیگینـه چئـوریلیر. آممـا چـین تاریخ‌چیسی یازیرکی، میوتو تاختا چیخان کیمی چـین سـرایینا خـراج و ائلچی گؤندریر. چین امپراتـورو دا میوتویـا ۶۰ تـوپ ایپـک گؤنـدریر. بورادا بیر مسئله گیزلین قالیر. قاوْقو دولتی افتالی دولتی‌نین واسسـالی[۱۶] ایدی. چین دولتی ایله افتالی دولتی دوشمن ایدی، نئجه اولور کی، افتالی

---

[14]- mivoto

[15] - qopinçjen

[۱۶] - اؤزوندن بؤیوک دولت‌دن آسیلی اولان. والی‌لیک.

دولتی‌نین واسسالی اونون دوشمنینه خراج و هدیّه‌لر گؤندریر؟ چین دولتی‌له مناسبت یاراتدیقدان بیر قدر سونرا ۵۰۸- جی ایلده میووتو ژوژان حکمداری «فوُتوُتاخان»[۱۷] خاقان ایله «پـوُلَی‌خـای»[۱۸] گؤلونون شمال ساحیل‌لرینده دؤیوشور، مغلوب اولور و ۳۰۰ نفر ایله غربه قاچیر. فوتوتاخان شمال داغلارینداـ «ایووْ»[۱۹] دا مسکن سالیر. بوندان آز اوّل، «قائوچان» حاکیمی «کوی‌قییا»[۲۰] چین دولتیندن خواهش ائتمیشدیر کی، اونا چین دولتی داخیلینده ساکن اولماغا اجازه وئرسین، چین امپراتورو «سوآن- وُو»[۲۱] سرکرده‌لریندن بیری «مین وَییی»[۲۲] اونو قبول ائدیب ایوودا یئرلشدیرمک اوچون گؤندریر. ژوژان‌لار سرکرده مین‌وَی»ین قوشونونو گؤروب قورخودان گئری چکیلیرلر. ژوژان‌لارین قاچدیقلاری خبرینی ائشیدن مینوتوْ اونلارا چاتیر و تماماً دارماداغین ائدیر. «پولَی‌خای»[۲۳] گؤلونون شمال ساحیلینده فوتو تاخان خاقانی اؤلدورو، ساچلارینی کسیب «مین‌وَی»یه گؤندریر. میوتو چین سراییِنا بئش جنس آت، قیزیل، گوموش، سامور خزی و مختلف یئرلی معمولات هدیّه گؤندریر. جوابیندا چین امپراتورو اونا بوتون موسیقی آلت‌لری، ۸۰ موسیقیچی، اوْن توپ آل‌قیرمیزی و ۶۰ توپ رنگ‌به‌رنگ ایپک

---

[17]- Futu taxan

[18]- Puley xay

[19]- İvu

[20]- küy qıya

[21]- suan vu

[22]- minveyi

[23]- puləy xay

گؤندریر. ۵۱۶- جی ایلده میوتو ژوژان خاقانی «چه‌اونـو[۲۴] ایلـه (قـانمو سالنامه‌سینده: فوُباخان) دؤیوشور. بو دفعـه محاربـه‌نـی تئلـه‌لـر یـوخ، ژوژان‌لار باشلامیشدیر.

ژوژان‌لار قاوْقو دولتینی مغلوب و میوتونو اسـیر آلیـرلار. بیـر نئچـه ایل‌دن سونرا افتالی دولتینه خبر چاتیر کی، میوتونون کیچیک قارداشـی «ایفوُ» اؤز اوردوسونا قاییتمیشدیر. ایفـو اوردویـا قاییـدان کیمـی چـین سرایینا ائلچی گؤندریر. چین سرایی دا جوابا جواب ائلچی‌لیگی گؤنـدریر و ایفونو قاوْقو دولتی‌نین حکمداری کیمـی تانیـدیغینی بیلـدیریر. ۵۲۱- جـی ایلـده ایفـو یئنـی‌دن ژوژان‌لاری مغلـوب ائـدیر. ژوژان حـاکیمی «پوْلوْمین» چین‌ین «قانسو» ایالتینه قاچیر. ۵۵۲- جی ایلـده ایفـو چـین سرایینا ائلچی و خراج گؤندریر و خواهش ائـدیر کـی، چـین امپراتـورو رسمی مراسم‌لرده استفاده ائـدیلن اشـیاءلاری اونـا هدیّـه گؤندرسـین. خـواهش ائـدیلن اشـیاءلار اونـا گؤنـدریلیر. ایفـو ژوژان‌لارلا دؤیوشـه باشلاییر و مغلوب ائدیله‌رک گئری قاییدیر. کیچیک قارداسی «یویئقـو» اونو اؤلدورور و اؤزو تاختا چیخیـر. ۵۳۷-۵۳۴- جـی ایـل‌لـرده یویئقـو ژوژان‌لاریلا محاربه‌یه باشلاییر و مغلوب اولور. ایفونون اوغلـو «بیـدی» بوندان استفاده ائدیب، یویئقونو اؤلدورور، اونـون یئرینـه تاختـا چیخیـر. ۵۴۰- جی ایلده بیدی ژوژان‌لار طرفیندن مغلـوب ائـدیلیر. یویئقونـون اوغلو «کوی‌بین»[۲۵] چین دولتینـه قـاچیر. چـین اعیـان‌لاریـنـدان بیـری

---

[24]- çəunu

[25]- küybin

امپراتورا مصلحت گؤرور کی، اوزاق خارجی‌لری جذب ائتمک اوچون کوی‌بینه قاوْقو دولتی‌نین حکمداری آدینی وئرسین. آمما چوخ تئز کوی‌بین خسته‌لنیب وفات ائدیر.

اویغور قبیله‌لری حاققیندا تانشو سالنامه‌سینده اطرافلی معلومات واردیر. بوسالنامه‌نین مولّفی‌ده اویغورلاری منشأجه هون‌لارا باغلاییر. بورادا دا گؤستریلیر کی، چین‌ین «یوآن‌وئی» سلاله‌سی دؤرونده ۳۸۶-جی ایل اویغولارا قاوْقو، «چیله»ده دئییردیلر. و بو سونونجو سؤز سهو اولاراق «تئله» کلمه‌سینه چئوریلمیشدی. تانشو تئله قبیله‌لری اتّفاقینا داخیل اولان قبیله‌لرین آدلارینی ساییر. اونلارین سایی ۱۲دئییل۱۵ گؤستریلیر. و اونلارین آدلاری دا «وَیشو» سالنامه‌سینده‌کی آدلاردان فرق‌لنیر.

بو قبیله‌لر بؤیوک قوملو چؤلون (قوبی صحراسی‌نین شمال طرفینده) باشقا سؤزله جونقاریا و خالخادا یاشاییردیلار. «سوُی» سلاله‌سی دؤرونده اویغورلارا «وَیقه» دئییردیلر. اویغورلار، جسور و گوجلودورلر. اوّل‌لر اونلارین قبیله باشچی‌لاری اولمامیشدی. سو و اوْتون بوللوغوندان آسیلی اولاراق کؤچری حیاتی کئچیرمیشلر. آت چاپا- چاپا اوخ آتماقدا ماهردیرلر. اویغورلار «تورکوت»لرین تبعه‌لری حساب ائدیلیر. تورکوت‌لر اونلارین قدرتی ایله شمال صحرالاریندا قهرمانلیق‌لار گؤستریردیلر.

تئله قبیله‌لری‌نین سونراکی تاریخی تورکوت قبیله‌لری‌نین تاریخی ایله آیریلماز شکیلده باغلی‌دیر. غربی تئله قبیله‌لری، ژوژان اسارتینه چتین‌لیکله دؤزوردولر. نهایت‌ده قیام ائدیب، غربی جونقاریادان خالخایا

طرف حرکت ائدیرلر کی، ژوژان‌لارا اؤز یوواlاریندان ضربه وورسونلار. گؤرونور کورطبیعی باش وئرمیش خالق حدّتی‌نین تظاهری ایدی. بونو بیر سیرا علامتلر ثبوت ائدیر. سفربرلیک حدّیندن آرتیق پیس قورولموشدو، یوروشون واختی دا یاخشی معیّن اولمامیشدیر، تاریخ، حتّی عصیانین رهبری‌نین آدینی دا قورویوب ساخلامامیشدیر. ۵۴۶-جی ایلده عصیان‌چیلار یولون یاریسینی قطع ائتدیکده، قوبی صحراسی‌نین دره‌لریندن. یاخشی سیلاحلانمیش و زرهلی پالتارلار گئیمیش، «تورکوت» آتلی‌لاری اونلارین قارشی‌سینا چیخیر. تئله‌لر اوّلاً جناح ضربه‌سی گؤزلمیردیلر، ایکینجیسی اونلار هئچ واخت هئچ بیر پیس‌لیک گؤرمه‌دیکلری تورکوت‌لره قارشی ووروشماغا حاضیرلانمامیشدلار. بونا گؤره‌ده تئله قبیله‌لری هئچ بیر تردّد گؤسترمه‌دن، فوراً «بومین» خاقانا تابع اولورلار. اویغورلارین ۵۰ مین نفر یوردو[۲۶] تورک‌لره قوشولور و تورک‌لری قدرتلی بیر قوّه‌یه چئوئریر.

هم تئله و هم تورکوت قبیله‌لری ژوژان‌لاری محو ائتمک آرزوسوندا اولدوقلاری اوچون، تئزلیلکه ایکی قبیله‌نین بیرلشمیش قوّه‌لری و ژوژان-لارا هجوم ائدیر. ۵۵۲- جی ایل‌ده ژوژان‌لار دارماداغین ائدیلیر.

گؤرونور کی، تورکوت‌لر ایله بیرلشدیکدن سونرا تئله قبیله اتّفاقی اؤز بیرلیگینی ساخلاسا دا اوندا اختلاف باش وئرمیش و قبیله‌لر اؤز خصوصی آدلاری ایله متمرکزلشمیشلر. مثلاً ۵۷۲-جی ایلده یازیلمیش منبع‌لرده دوققوز اوغوز (چین دیلینده Yuangə) اویغور قبیله‌لری

---

[۲۶] - یورد. چادیر. عائیله.

حاققیندا معلومات وئریر. ماراقلی بوراسی‌دیر کی، گؤک تورکلر، دوققوز اوغوزلارا یعنی اویغور قبیله‌لرینه یاد قبیله کیمی باخمیرلار و اؤزلری‌نین کی حساب ائدیرلر. بیلگه خاقان ایکی یئرده گؤل تیگین افتخارینا اوجالدیلمیش عابیده‌ده (شمال طرف- ۴- جو سطر) و بیلگه خاقانین شرفینه قویولموش عابیده (شرق طرف- ۲۹- جو سطر) بونو آچیقجا دئییر: دوققوز اوغوز خالقی منیم خالقیم ایدی. ۴ و ۵ - جی یوز ایل‌لیک‌لرده قاوْقو دولتینده، تئله قبیله اتّفاقیندا، ۱۲پاتری‌آرخال بیرلشمیش‌سه ده، آرتیق ۷ و ۸ - جی عصرلرده شبهه‌سیز تئله‌لرین نسیل‌لری اولان «تؤلؤس» قبیله اتّفاقیندا ۱۵ قبیله بیرلشیردی.

یوآنقه (اویغورلار)، سئیانتو (سیر و یانتو بیرلشمیش قبیله‌سی)، توبالار، کولیقان، هون، سیغه، خوسه، آده (ائدیز)، بایسی (باسمیل احتمال ائدیلیر) قبیله‌سی بو فهرست‌ده تکجه «دوبوْ» قبیله‌لرینی توبا قبیله‌لری ایله مقایسه ائتمک اولاور. قالان قبیله‌لری ۵-۴- جو عصرلرین قبیله‌لری ایله مقایسه ائتمک اولمور. قبیله‌لرین بو جور یئنی‌دن قورولماسینی فقط بئله ایضاح ائتمک اولار. گؤرونور، قوهوملوغون طایفا پاتری‌آرخال سیستمی پوزولموش و کهنه طایفالارین یئرینده یئنی طایفا بیرلشمه‌لری و قبیله‌لر یارانمیشدیر. دقّت ائدیلیرسه قبیله اتّفاقی‌نین آدی‌نین دا، دَییشدیگینی گؤرریک. «تئله» قبیله اتّفاقی عوضینه تؤلوس قبیله‌لری. اونو دا قید ائتمک لازم‌دیر کی، تؤلوس و تاردوش قبیله‌لری تورک خاقان‌لیغیندا، گؤک تورکلردن سونرا ایکینجی گوجلو حربی

قوّه‌دیر. تورک ورثه قانونونا گؤره «تاردوش»لارین شادی،[۲۷] خاقانین ولیعهدی حساب ائدیلیر و خاقان وفات ائتدیکده تاختا چیخیر.

اویغورلار ۸۵ ایل (۶۳۰-۵۴۶) تورکوت خاقانلیغی‌نین ترکیبنده قالیرلار. ۶۳۰- جو ایلده شرقی تورک خاقانلیغی چین‌لیلر طرفیندن قطعی صورت‌ده مغلوب ائدیلدیکدن سونرا مستقل امپراتورلوقدان آسیلی وضعیّته دوشورلر. شرقی توک خاقانلیغی‌نین سقوطو عرفه‌سینده اویغورلار معاصر موغولستانین شرقینده یاشاییردیلار و شرق‌دن بایيرقو و غرب‌دن تونرا، جنوب‌دان ائدیز قبیله‌لری ایله قونشو ایدیلر.

۶۰۱- جی ایلده تئله قبیله‌لری، تورکوت‌لره قارشی عصیان ائدیرلر. عصیان شمال‌دا سئلئنگا چاییندان جنوب غرب‌ده تیان شان داغلارینا قدر بؤیوک بیر اراضینی احاطه ائدیر. غربی تورکوت‌لر عصیان‌چیلار طرفیندن مغلوب ائدیلیر. گومان کی، بو عصیاندان سونرا ۷- جی یوز ایل‌لیگین اوّل‌لرینده تئله قبیله اتّفاقی ایکی یئره پارچالانیر: بیر قسمی غربه گئدیب، جونقاریادا مسکن سالیر، دیگر قسمی بؤیوک قوبی صحراسیندان شمالا کؤچور. اویغور قبیله‌لری‌نین‌ده داخیل اولدوغو بو ایکینجی حصّه شرقی تورک خاقانلیغی‌نین تبعه‌لری‌نین مهمّ حصّه‌سینی تشکیل ائدیردی.

چوُلو خاقان ۶۰۶ - جی ایلده «تالیه» قبیله‌سینه هجوم ائدیب اونلارا آغیر خراج تعیین ائدیر، آمما قبیله‌نین غضبیندن قورخدوغو اوچون نئچه یوز قبیله باشچیسی و آغ ساققالینی اعدام ائتدیریر. اویغور، بوغو،

---

[۲۷] - دولتی عنوان. منشإجه هند لغتی‌دیر. شاد بَی. شادپیت.شاه.

تونرا، باییرقو قبیله‌لری ایله بیرلشیب تورکوت‌لـردن آیریلیـر. اؤزلرینـی سیغین اعلان ائدیر و «خوُیقه» آدلاندیریرلار. اویغور سلاله‌سی‌نین طایفا آدی ایسه «یوْلوقه» ایـدی. اویغـورلار سـئیانتو قبیلـه‌لرینـدن شـمال‌دا سئلئنگا چایی حوضه‌سینده چـین پایتختینـدن ۷- مـین لـی[۲۸] آرالـی‌دا یاشاییردیلار. او زمان اویغورلارین سایی ۱۰۰مینـه چـاتیردی و اونـلار دؤیوشــه ۵۰.۰۰۰ عســگر چیخــارا بیلیردیلـر. (بـو رقـم دوز دئییـل چونکی ۱۰۰ مین‌لیک خالق هئچ واخت ۵۰۰۰۰ عسگر وئره بیلمـزدی). خالق «شیغیان- سیغینی» اؤز حکمداری اعلان ائدیر.

خالق عصیانی‌نـین سـببی و تـاریخی چـین سـالنامه‌سـی طرفینـدن دوزگون ایضاح ائدیلمیر. اوّلا ۷- جی قرن‌ده تئله قبیلـه‌لـری آراسـیندا «Talye» آدلی قبیله اولمامیشدیر. بلکه‌ده اونـلار tunlo یعنـی torna قبیلـه‌ســی دئمـک ایســته‌ییـر. ایکنجیسـی چـین سـالنامه‌چیسـی‌نـین گؤستردیگیی ۶۰۶- جی ایلده تورک خاقـان‌لیغـی‌نـین تاختینـدا، چولـو خاقان دئییل «توزلوق» خاقان اوتوروردو (۶۰۸- ۶۰۳) کی، اونو دا چین منبع‌لری «دوسولو کیژین ژانقار» یا خـود kimin آدلانـدیریر. «چولـو» خاقان (۶۲۰-۶۱۹) جی ایل‌لرده تاختا چیخمیشدیر. بو مسئله‌نـی باشـقا منبع‌لر دوغرو ایضاح ائدیر. تئله قبیله‌لری‌نین داغینیق‌لیغیندان اسـتفاده ائدن تورکوت‌لر، اونلارا آغیر وئرگی‌لر قویموشدولار و اونلاری زورلا اؤز اوردولارینا آپاریردیلار. سیبیر خاقانی حاکمیّتی ایل‌لرینـده (۶۱۹-۶۰۸) تئله قبیله‌لری بونا دؤزوردو، آمما چولو خاقانین دؤرونـده (۶۲۰- ۶۱۹)

---

[۲۸] - اؤلچو واحیدی.

اویغور، بوغو، تونرا و باییرقو قبیله‌لـری ۶۲۰–جـی ایـل‌ده بیرلشـدی و «یاغلاقار» خانین رهبرلیگی ایله عصیان ائتدی. سونرالار یاغلاقار اویغور خاقانلیغی‌نین باشیندا دوردو. چولونون وارثی اونون کیچیـک قارداشـی یعنی «قات‌ایل» خاقان اؤز پایتختینی«خالخـا»یـا کؤچورمـه‌یـه مجبـور اولور، چونکی شرق چؤل‌لری عصیان‌چیلارین الینده ایدی. اونـلار قبیلـه اتّفاقی یارادیر و بو پادشاهلیقدان چـوخ جمهوریّتـه بنـزه‌ییـردی. حـاکم یاغلاقـار طایفاسـی ایلـه یاناشـی خـالق، شـیغیان سـیغینی دا اؤز حکمرانلیغینی اعـلان ائـدیر. اونـون بؤیـوک اوغلـو «پوسـا» جسـور و عاغیللی ایدی. حیوان شکارینی چوخ سئوردی. جنـگ زمـانی همیشـه ایلری‌ده اولماغا جان آتیردی و هر یئره هجوم ائتسـه قاباغینـا گلـه‌نـی داغیدیردی. بونا گؤره اونا تابع اولانلار، اونـدان قورخـار و اونـا حرمـت ائدیردیلر. شیغیان سیغین وفات ائتدیکدن سـونرا خـالق ایگیـدلیگینـی، جسورلوغونو، قورخمازلیغینی، عاغیللی اولدوغونو نظره آلاراق «پوسا»نـی دولته رهبرلیک ائتمه‌یه چاغیریر و خاقان سئچیر. بو اونو گؤستریر کـی، اویغولاردا دولت رهبرلیگی وراثت‌له دئییل (تورکوت‌لرده اولدوغوکیمی) سئچگی یولو ایله تعیین ائدیلیردی. چین منبـع‌لرینـده پوسـانین وارثـی، حتّی حکمـدار یـوخ، خویخـولارین (چـین دیلینـده اویغـورلارین آدی) باشچی‌سی آدلانیردی. سیاسی سیستیم‌ده تورکوت‌لرین ائل بیرلیگینـدن فرقلی اولاراق، اویغورلار قبیلـه بیرلیگـی سیسـتیمینی قبـول ائـدیردیلر. پوسانین آناسی «اوُلوْخون»[29] جدّی و عاغیللی قادین ایـدی و قبیلـه‌نـین

---

[29]- uloxun

ایشلرینی یاخشی اداره ائدیردی. «اویغور یااوُشی» (گؤرونور پوسانین چین دیلینده آدی) یاواش- یاواش گوج‌لنیر و سئیانتو قبیله‌لری ایله بیرلشیب، تورکوت خاقان‌لیغی‌نین شمال حدودلارینا هجوم ائدیر. ۶۲۸-جی ایلده «کات‌ایل» خاقان، اویغورلاری رام ائتمک اوچون «یوکوک شاد» باشدا اولماقلا یوز مین‌لیک آتلی قوشون گؤندریریر. آمما پوسا ۵ مین‌لیک آتلی دسته‌سی ایله «ماتسزون شان» داغلاری یانیندا اونو مغلوب ائدیر و ماوی داغلارا قدر تعقیب ائدیب چوخلو اسیر آلیر.[۳۰]

چین منبع‌لرینده گؤستریلیر کی، ۷- جی اینجی یوز ایل‌لیکده، اویغورلار دوققوز اوغوز قبیله اتّفاقیندا (گؤک تورک، اورخون یئنی‌سئی داش یازیلارینda: دوققوزاوغوز بودون- دوققوز اوغوز خالقی) داخیل‌دیر. دوققوز اوغوز قبیله‌لری بونلاردیر: اویغور، باسمیل، قارلوق، بوغو، هون، بایرقو، تونرا، سئغه، کیبی.

پوسانین تورکلر اوزرینده‌کی غلبه‌سینی باشقا منبع‌لرده تصدیق ائدیر، آمما سندلرین تقدیمینده بیر قدر فرق واردیر.

۶۲۷- جی ایلده تئله قبیله اتّفاقینا داخیل اولان سئیانتو قبیله‌سی، غربی تورک خاقان‌لیغیندان آیریلیب، شرقی تورک خاقان‌لیغینا تابع اولورلار. بو بیری طرف‌دن بونلارین قدرتینی آرتیرسا دا، دیگر طرف-دن خاقان‌لیغین تئله عنصرلرینی گوج‌لندیریردی. آرتیق ۶۲۸- جی ایلین اوّل‌لرینده سئیانتو قبیله‌لری اویغورلارلا یاخین مناسبت‌لره گیردیلر. سئیانتو قبیله‌سی‌نین باشچیسی «اینان» و اویغورلارین رئیسی

---

[۳۰] ن.ی. بیچورین. گوستریلن اثر. ص۳۰۲

یوسا هر شئی‌ده قارشلیقلی صورت‌ده بیر- بیرینی مدافعه ائدیردیلر.

معلوم اولدوغو کیمی، اویغورلار تورکوت خاقانی‌نین وئرگی سیاستیندن ناراضی ایدیلر، سئیانتولار دا بونا قوشولدولار. چین قایناق‌لاری‌نین وئردیگی معلوماتا گؤره بو زمان اویغورلارین سایی ۵۰ مین و سئیانتو قبیله‌لری ۷۰ مین نفر ایدی. ۶۲۸- جی ایلده سئیانتو، اویغور و باییرقو (هر اوچو تئله قبیله اتّفاقیندانـدیر) قبیله‌لری، خاقان حاکمیّتینه قارشی عصیان ائتدیلر. کات‌ایل خاقان اوّل اویغورلاری اطاعته گتیرمک ایسته‌دی. او تؤلوس خانا امر ائتدی کی، شرق‌دن اویغورلارا، هجوم ائتسین. غرب‌دن اؤز اوغلو یوکوک شاد باشدا، بؤیوک بیر اوردونو اویغورلارین اوستونه گؤندردی. اویغورلارین گوجلو و استعدادلی رهبری پوسا ۵ مین دؤیوشچو ایله یوکوک شادی «مالیشان» داغلاری‌نین اتک‌لرینده دارماداغین ائتدی و عمیسی اوغلو «شئنین» (Şenin) کؤمه‌یه گلمه‌سینه باخمایاراق یوکوک شادین اوردوسوندان چوخلو اسیر آلدیلار.

شرق‌ده تؤلوس خانین هجومونون عاقبتی داها پیس اولدو. او اؤزو اسیر دوشمکدن گوجله خلاص اولدو. نتیجه‌ده سئیانتو قبیله‌سی‌نین رئیسی اینان ۶۲۹- جو ایل‌ده اؤزونو خاقان اعلان ائتدی.

تورکوت‌لر اوزرینده‌کی غلبه‌دن سونرا پوسانین شهرتی هر یئره یاییلیر. اویغورلار و سئیانتو قبیله‌لری حربی متّفق اولورلار و هر ساحه‌ده بیر- بیرلرینه یاردیم ائدیرلر. پوسا «خو- قلیفه» آدی قبول ائده‌رک «دوُلوْ» (تولا) چایی ساحیلینده اؤزونه قرارگاه دوزلدیر.

۶۲۹- جو ایلده، اویغورلار ایلک دفعه چین سراییننا ائلچی‌لیک و

هدیّه گؤندریرلر. چین تاریخ‌چیسی یازیر کی، آرتیق بو زمان شرقی تورک سلاله‌سی سقوط ائتمیشدی. چین سالنامه‌سی‌نین بو تاریخی‌ده دوز دئییلدی، شرقی تورک سلاله‌سی ۶۳۰- جو ایلده کات‌ایل خاقان چین‌لی‌لره اسیر دوشدوکدن سونرا سقوط ائتمیشدیر.

پوسا وفات ائتدیکدن سونرا، اویغورلارین رئیسی «خولو سیلیفاتومیدو»[۳۱] باشقا قبیله‌لرله اتّفاق‌دا سئیانتو قبیله‌سینه هجوم ائدیر و اونو مغلوب ائدیر و تورپاقلارینی توتور. بوندان سونرا، او، جنوب‌دا، «خَلان‌شان»دان کئچه‌رک «خوان‌خه»[۳۲] چایینا قدر گئدیر و چین امپراتورونا ائلچی گؤندریپ و اونو تابع‌لیگینه قبول ائتمه‌سینی خواهش ائدیر. چین خاقانی ایسه اونو بوتون قبیله‌سی ایله بیرلیکده اؤز تابع‌لیگینه قبول ائدیر. بوندان سونرا قالان ۱۱ قبیله باشچیلاری دا گلیب چین تابع‌لیگینیی قبول ائدیرلر. تکجه سئیانتو قبیله‌سی چین‌ین واسسالی اولماسینی قبول ائتمیر. چین سالنامه‌چیسی یازیر: سئیانتو بؤیوک دولته تابع اولماق ایسته‌مه‌دی و بونونلا دا اؤزونو اؤلومه محکوم ائتدی. اونا تابع اولان قبیله باشچیلاری قورخودان، قوشلار کیمی اطرافا سَپه‌لندیلر، بیلنمه‌دی کی هارایا گئتدیلر. ایندی هر کس اونون اوچون آیریلمیش تورپاغا مالیک‌دیر، هامی گؤی اوغلونا تابع اولماغا جان آتیر و اونلاردان «تان» سلاله‌سی‌نین رتبه‌لرینی وئرمه‌یی خواهش ائدیر.[۳۳]

---

[31]- xulusılıfa tumidu

[۳۲] – فیکریمیزجه «هوانگ‌هو چایی» دئمکدیر. ح. اومموداوغلو.

[۳۳] –ن.ی. بیچورین گؤستریلن اثر. ص۳۰۲

امپراتور امر ائدیر کی، بویوک قوناقلیق تشکیل ائدیلسین. قبیله رئیس‌لری‌نین بیر نئچه‌سینه، چین رتبه‌لری وئریلیر. ۶۳۰- جی ایلده‌ده بئله بیر قوناقلیق اولور. سونرا چین حکومتی، چین تابع‌لیگینه کئچن تورپاقلاردا، انضباطی اراضی اصلاحاتی آپاریر. اویغور آیماقی بایکال، دولانگه آیماقی یان‌جان، بوغو آیماقی قین‌وَه، باییرقو آیماقی یولین، تونرا آیماقی کوی‌لین، سیغه آیماقی لوشان، هون آیماقی قائولانچ‌ژوْاو، خوسه آیماقی خائوقولچ‌ژوْاو، آده آیماقی کین‌یانچ‌ژوْاو، کیبی آیماقی یوخیچ‌ژوْاو، خیقه آیماقی کیلوچ‌ژوْاو، بایسی (دیانیانچ‌ژوْاو) دایره‌لرینه چئوریلیر.[۳۴] اونلاردان شمال‌غرب‌ده یاشایان «قیبه‌قو» قبیله‌سی قیان‌قون‌فو، شمال‌داکی قولی‌قان قبیله‌سی سوآن-کولچ‌ژوْاو، شمال شرق‌ده‌کی قوی‌لوْبو قبیله‌سی چژوْاو-لون-چژوْاو اداره‌سینه چئوریلیر.[۳۵] بئله‌لیکله تئله قبیله‌لری‌نین یاشادیغی تورپاقلاری، چین حکومتی آلتی والی‌لیک و یئددی دایره‌یه بؤلور. بوتون آیماق قبیله‌لری‌نین رهبرلری اؤز ولایت و دایره‌لرینه رئیس تعیین ائدیلیر و اونلارا چین رتبه‌سی وئریلیر. بو آلتی والی‌لیک و دایره بیرلشدیریلیب «یان‌جان» آدیله جانشین‌لیک تشکیل ائدیلیر. جانشین چینلی، «لی‌سوْ» تعیین اولونور.

چین سالنامه‌سی ایلک دفعه، اون‌بئش قاوْقو (تئله) قبیله‌سی اوچـون، چین حکومتی‌نین تشکیل ائتدییی سیاسی تقسیماتی تقدیم ائدیر.

«دئگین» ابوالقاضی خانین اویغورلار، حاققیندا وئردیگی معلومـات‌دان

---

[۳۴] -ن.ی. بیچورین گؤستریلن اثر. ص ۳۰۳

[۳۵] -ن.ی. بیچورین گؤستریلن اثر. ص ۳۰۳

استفاده ائده‌رک یازیر: بو یئر، یعنی اؤن و آرخا «چئشی» نه واختسا تاتارستانین بو حصّه‌سی‌نین ان شهرتلی تورپاقلاری حساب ائدیلیردی و «قائوچان» آدلانیردی. بو اویغورلارین تورپاغی‌دیر. او میلاددان اوّل اؤز حکمدارالارینا صاحب ایدی و ایکی دولته بؤلونموشدو. ایکیسی‌نین‌ده آدی«çeşi» ایدی. بیرینجی‌سی جنوب، ایکینجی‌سی شمال آدلانیردی. تاتارلارین طایفا تاریخینی یازان «ابوالقاضی» چینلی‌لرین معلومات وئردیگی بو قدیم منطقه‌نی تانییردی. او یازیر کی: موغولستان مملکتینده ایکی بؤیوک داغ واردی. اونلارین اوزونلوغو شرق‌دن غربه چاتیر. بیری‌نین آدی «تُوکراتو- بوُزلوق» و او بیری «اوسکوکلین تَکْرَم»دیر. موغول تورپاقلاری‌نین غربینده، بو ایکی داغین آراسیندا، داها بیر داغ واردیر. اونون آدی «کوت‌داغ »دیر. بو داغلار آراسیندا بیر طرفده اون، او بیری طرفده دوققوز چای آخیر، بونلار هامیسی بول سولودور. قدیم اویغورلار بو چایلارین آراسیندا یاشامیشلار. اون چایین آراسیندا یاشایانلار اون اویغور، دوققوز چایین آراسیندا یاشایانلار، دوققوز اویغور آدلانمیشدیلار. دئگین چئشی حاققیندا اؤز فیکرینی ابوالقاضی‌نین اویغور مسکن‌لری‌نین تصویری ایله اویغونلاشدیراراق علاوه ائدیر: بیرینجیسی شمال اویغورلاری، ایکینجیسی جنوب اویغورلاری‌دیر. بو دئگین‌ده گؤزل یئرلردن بیری‌دیر. ابوالقاضی بیر شئی یازیر، دئگین ایسه اونون عکسینه اولاراق باشقا بیر شی دئییر و ایناندیرماغا چالیشیر کی، او دا اویغورلار حاققیندا ابوالقاضی‌نین یازدیغی ایله عینی شئیی دئییلدیر، غربی اروپا عالملری ایسه چین سالنامه‌لرینی‌ده اونلارلا داها مزه‌لی شکیلده اویغونلاشدیریر، نه

دئدیکلرینی اؤزلری‌ده باشا دوشمورلر. ایکی چئشـی پادشـاهلیغی مـاوی داغلارین شرق اوجقاریندا یئرلشیردی، اؤنده‌کی اونلارین جنوب، آرخاداکی شمال طرفینده یئرلشیردی، بـو تصـویردن گؤرونـور کـی، دئگین‌ده اویغورلارین مسکون اولدوغو یئر، ابوالقاضی‌نین اؤز تاریخینده اونلار اوچون معیّن‌لشدیردییی یئرله تمامی ایله اویغون گلمیـر. آخیـرده یـازیر کـی: اویغـورلار اوچ سـیراداغـین آراسـیندا اوْن‌دوققـوز چـایین ساحیلینده یاشاییردی. بو چایلاردن اونو داغین بیر طرفینده، دوققوزو او بیری طرفینده ایدی. عکسینه چئشی کنیـازلاری مـاوی داغلاریـن لاپ یاماجلاریندا عکس طرف‌لرده یئرلشیردی، بو یئرلرده بیر تـک بؤیـوک چای، حتّی آز- چوخ اهمیّت‌لی کیچیک چای بئله یوخدور. چوخلـو داغ بولاق‌لاری و قار اریمه‌سیندن عمله گلن چایلار واردیر کـی، اونـلار ۵۰ دن ۱۰۰ کیلومتره قدر آخیر و بؤیوک قوم‌لاردا ایتیر. دئگین بـو فرقـه هئچ دقّت یتیرمه‌میشدیر.[۳۶]

۶۳۰- جـو ایلـده تورکـوت خاقـان‌لیغـی سـقوط ائتدیکـده قـوبی صحراسیندان جنوب‌داکی تورپاقلاری چـین امپراتورلوغـو، شـمال‌داکـی تورپاقلاری آلتایین «نورو» داغلاریندان باشلامیش «بایکال» گؤلونه قدر اولان اراضینی سئیانتو حکمداری اینـان خاقـان توتـور. تورکـوت‌لاریـن چوخو سئیانتو قبیله‌سینه قوشولور.

چین منبع‌لری‌نین وئردیگی معلوماتا گؤره، ۶۲۸- جی ایلـده بؤیـوک

---

[۳۶] ن.ی. بیچورین. گؤستریلن اثر. ص ۳۰۳،۳۰۴.

چؤلده یاشایان اویغولارین سایی ۱۰۰مینه[۳۷] (معجزه‌دیر، خالق بیر ایلده ایکی قات آرتیر. ل. ن. قومیلی‌اف‌ین یازدیغینا گوره ۶۳۱- جی ایلده یوز مین نفره چاتیر.؟[۳۸]) (دؤرد ایلده ایکی قات آرتیم دا شوبهه دوغورور). سئیانتو قبیله‌سی‌نین سایی ۷۰ مینه آلاچیغا چاتیردی. بو ایکی قبیله آراسیندا نفاق دوشور. اویغورلارین رهبری تومیدو سئیانتو قبیله‌لرینه هجوم ائدیب اونلاری مغلوب ائدیر و تورپاقلارینی اله کئچیریر. دیگر اوْن تئله قبیله‌سی‌نین رهبرلری چین امپراتورونون یانینا گئدیب اؤز خاقان‌لیقلاری‌نین تانینماسینی خواهش ائدیرلر. امپراتور اونلاری قبول ائدیرآمما بیر طرف‌دن‌ده سئیانتو رهبری اینان خاقانا ائلچی گؤندریر و اونو خاقان کیمی تانیدیغینی بیلدیریر. بؤیوک چؤلده وضعّیت درحال دَییشیر. اویغورلار محاربه‌نی فوراً دایاندیریر و یئنی خاقانا تابع اولورلار. سئیانتو دولتی‌نین سر حدّلری آلتای‌دان «خینقان»ا و قوبی صحراسیندان بایکال گؤلونه تک بیرمنطقه‌نی احاطه ائدیر. اینان خاقان سئیانتو دولتینی تورکوت خاقان‌لیغی تیپینده قورور. خاقانین اوغلان‌لاری تقسیماتین باشیندا دورورلار. تولوس و تاردوش بؤلمه‌لری‌نین باشیندا دورورلار. فرق تکجه بونرادیر کی، ایندی تولوسلار شمالدا، تاردوشلار ایسه جنوبدا یئرلشیردی. اینان خاقانین اوردوسونداکی عسگرلرین سایی ایکی‌یوزمین مینه چاتیردی. سئیانتو خاقانی، بؤیوک چؤلده اونا قارشی چیخان هر هانسی تورکوت خانی ایله

---

۳۷ -ن.ی. بیچورین گؤستریلن اثر ص ۳۰۲.

۳۸ -ل. ن. مویلی‌اف. درئونییه‌تیورکی. ص ۲۲۱.

اوغورلو مبارزه ائده بیلیردی.

۶۴۰- جی ایلده چین امپراتــورو «Tay tszun»، تورکـوت و کیبـی قبیله‌لرینه، خوآن‌خه چاییندان شمال‌داکی چؤله کؤچــوب اورادا مســکن توتماغا اجازه وئردی. تورکوت خاقان‌لیغی‌نین برپا ائدیلمــه‌ســی خبــری سئیانتو خاقانی اینانی برک غضب‌لندیردی. اینان خاقان تورکـوت‌لــرین هامیسینی قیلینج‌دان کئچیردی. آمما تورکـوت‌لــری محافظــه ائتمـک اوچون، چین حکومتی خصوصی حربی چینوونیک[۳۹] تعیین ائتمیشــدیر و تورکوت‌لره هجوم ائتمک چین‌له محاربه‌یه باشلاماق دئمک ایدی. اینان خاقان بونا جرأت ائده بیلمز ایدی. ۶۴۱- جــی ایلــده اینــان خاقــان بــو قناعته گلیر کی، تورکوت‌لردن قصاص آلماغین و اونلارا هجوم ائتمه‌نین واختی چاتمیشدیر. چین امپراتورو «تایشان» داغلارینا قوربان کســمه‌یــه گئتمیشدیر و بوتون اوردودا اونونلا گئتمیشدی. اینان خاقان فیکیرلشــیر کی، امپراتور اوردوسو تورکوت‌لرین کؤمه‌یینه چاتا بیلمز. او، تابع‌لیگینده اولان تــونرا، بوغــو، اویغــور، موخــه (جــورجَن) و تاتــابی قبیلــه‌لرینــی حاضرلاییر و اوردوسونو اوغلو «تاردوش شاد»ین سرکرده‌لییی ایله قوبی صحراسیندان جنوبا تورکوت‌لرین اوزرینه گؤندیریر. احتیاط اوچون هــر عسگر اؤزو ایله دؤرد آت گؤتورموشــدو و اونــلاری دَییشــه‌رک لشــکر دایانمادان گئدیردی. آمما «آشینا سیموْ» تورکوت‌لرین رهبــری بونــدان خبردار اولوب واختیندا خوآن‌خه چایینی کئچیب «اوردوسـا» چکیلیــر و هجوم حاققیندا چین پایتاختی «چانان»ا خبر گؤندریر. چــین حکمــداری

---

[۳۹] - دولت مأمورو.

درحال سواری ضربه دسته‌سینی کؤمه‌یه گؤندیریر. ۶۴۱- جی ایلده، تورکوت و امپراتور قوشونلاری‌نین بیرلشمیش قوّه‌لری «Noçjen» چایی ساحیلینده سئیانتو اوردوسو ایله اوز- اوزه گلیر. امپراتورون اوردوسو سئیانتولارین اوستونه یئرییر و اونلاری دؤیوشه گیرمه‌یه مجبور ائدیر. سئیانتو عسگرلری‌نین هر بیری‌نین دؤرد آتی اولدوغو حالدا پیادا ووروشوردولار. دؤیوش زمانی آتلاری مخصوص آداملار ساخلاییردی. دؤرد دؤیوشچونون آتینا (یعنی ۱۶ آتا) بیر نفر باخیردی. دؤیوشون اوّلینده سئیانتو قوشونو موفّقیت قازانیر و اونلار اؤز همیشه‌کی تاکتیک‌لرینه صادق قالاراق تورکوت عسگرلرینی یوخ، اونلارین آتلارینی اوخونان ووروب آرادان چیخاردیرلار. پیاده ووروشماغا عادت ائتمه‌میش تورکوت‌لر گئری چکیلمه‌یه مجبور اولور. اونلاری تعقیب ائدن سئیانتو قوشونو هجوما کئچیر و اؤز جرگه‌سینی پوزور. چین سرکرده‌سی«Litszi» بوندان استفاده ائدیب چین لشکرینی یوزلوک‌لر شکلینده ردیفه دوزور و سئیانتو لشکری‌نین سیرالاریندا یارانمیش بوشلوق‌لارا ضربه ووروب هجومون قارشی‌سینی آلیر. اوز قوّت‌لرینی یئنی‌دن نظاما سالان تورکوت‌لر، آرخادان هجوما کئچیب سئیانتو قوشونونون اون‌بئش مین آتینی الـه کئچیریرلر و سئیانتولاری دارماداغین ائدیرلر و قاچیرلار. بو حادثه قیش فصلینده باش وئردییی اوچون قالان قوشونون چوخ حصّه‌سی‌ده صحرا شاختاسیندا محو اولور. اینان خاقان عسگرلری‌نین سکسن فایزینی (۸۰ درصد) نفرینی ایتیریر. بو دهشت‌لی مغلوبیّت‌دن سونرا اینان خاقان صلح ایسته‌مه‌یه مجبور اولور و عینی زماندا چین سارایی ایله قوهوم اولماق آرزوسونو بیلدیریر.

امپراتور ایسته‌ییرکی، اینان خاقان اؤزو شخصاً سرایا گلسین و توی هدیّه‌سی اولاراق، لازم اولان قدر مال- قارا گتیرسین. مال- قارانی چینه آپارماق ممکن اولمور، چونکی بو زمان مال- قارایا یوت[۴۰] دوشور. بوتون بونلار اینان خاقانین قدرتینی سارسیدیر. اینان خاقان بیر دفعه‌ده چینه حمله ائتمه‌یه تشبّث ائدیر. آمما چین قوشونلاری ایله قارشلاشدیغی زمان دالی چکیلیر. ۶۴۵- جی ایل‌ده اینان خاقان اؤلور. سئیانتو اعیان‌لاری اونون قانونی اوغلو «باچور»و دئییل، غیر قانونی اوغلو «ایمان»ی خاقان سئچیرلر. باچور آتاسی‌نین دفنینده هجوم ائدیب ایمانی اؤلدورور و اؤزونو خاقان اعلان ائدیر. چین قوشونونون اساس حصّه‌سی کُره محاربه‌سینده اولماسیندان استفاده ائدن باچور چینه باسقین ائدیر ولی سرحدّ قوشونلاری‌نین طرفیندن مغلوب ائدیلیر. آتاسی‌نین سرکرده‌لرینی اعدام ائتدییی اوچون دوشمن قوشون‌لاری اوندان ناراضی ایدی. بونا گؤره‌ده چین قوشون‌لاری یاخین‌لاشدیقدا اوردو خاقانی ترک ائدیب داغیلیشیر. باچور اویغورلار طرفیندن اؤلدورولور. ۶۴۶- جی ایلین پاییزیندا چین قوشونلاری سئیانتو اوردوسونون قالیق‌لارینا چاتیر، بیر حصّه‌سینی قیریر، بیر حصّه‌سینی اسیر آلیر، بیر حصّه‌سی ایسه قاچیب داغیلیر. سئیانتو قبیله‌سی همیشه‌لیک تاریخ صحنه‌سیندن چیخیر.

چین امپراتورو سئیانتو دولتینه داها دوغروسو بو دولت‌دن قالان قبیله‌لره رهبرلیک ائتمک اوچون تورکوت بهادرینی گؤندریر. آمما

---

[۴۰] - حیوان خسته‌لیگی.

اونون اوچون بوردا ایش تاپیلمیر چونکی اویغورلار تومیدونون رهبرلیگی ایله عصیان ائدیب سئیانتولولاری مغلـوب ائـدیر. اویغـورلار غلبـه‌دن سونرا دیگر رهبرلری ایلـه بیرلیکـده چـین حـاکمیّتینی قبـول ائـدیرلر. دوزدور بیرآزدان سونرا تومیدویا قارشی مخالفت یـارانیر و مخـالفـلـر اونو اؤلدورورلر. بئله کی: تومیدونون بؤیوک قارداشی‌نین اوغلـو «اؤگـه» تومیدونون آروادی ایله علاقه‌یه گیریر. او «قوتلو باغاتارقان قـوی‌لوبـو» ایله بیرلیکده قیام ائدیب و تورکوت حکمداری «چَبی» خاقانین طرفینـه گئتمک ایسته‌ییردی، اونلار هر ایکیسی چَبی خاقانین کـوره‌کنـی ایـدی. اؤگـه بیـر دسـته آتلـی ایلـه تومیـدونو توتـوب اؤلـدورور. «یـان‌ژان» جانشین‌ین معاونی یوآن‌لی- چئن اؤگه‌یه خبر گؤندیریرکی، باش رئیس اولدوغو اوچون اونون یانینا گلمه‌لیدیر. اؤگه اورایا گلینجـه اونـو توتـوب باشینی کسیرلر. چین حکومتی اؤلوموندن سونرا تومیـدویا حربـی رتبـه وئریر و اونون دفنی اوچون چـوخ هدیّـه گؤنـدیریر. تومیـدونون اوغلـو «Pojun» اوچون حربی رتبه وئریلیـر و اویغـورلارین رهبـری تعیـین ائدیلیر. بوندان سونرا اویغورلار چین امپراتورلوغونون صادق تبعـه‌لـری اولـورلار و چـین‌یـن بوتـون محاربـه‌لرینـده اشـتراک ائـدیرلر. چـین سالنامه‌لری خصوصاً «قان‌مو» اویغورلاری چـین سـیلاحی‌نـین شـهرتی، چین دولتی‌نین قدرتی یولوندا گؤستردیگی قهرمانلیقلارلا دولودو. مـثلاً ۶۴۵- جی ایل‌ده چین- کُره محاربه‌سـینده «کیبـی‌خَلـی» (اویغـوردور) آدلی بیر نفرین گؤستردیگی شجاعت‌لر حاققیندا قان‌مو سالنامه‌سی‌نـین آیری-آیری صفحه‌لرینده حرمت‌له دانیشیلیر. سالنامه‌چـی حتّـی یـازیر کی، کیبی‌خلی‌نین یاراسـینی امپراتـور اؤزو معالجـه ائـدیردی و او اؤزو

شخصاً خلینی یارالایـان آدامـی آختاریـب تـاپیر و خلـی‌یـه اسـیری اؤلدورمـه‌یـی تکلیـف ائـدیر: خلـی دئییـر: او اؤز حکمـداری اوچـون ووروشوردو، بو صادق و جسور دؤیوشچودور من اونو باغیشلاییرام.

کویلوباغاتارقان قویلوبـو چـین سـراییناً گلـن کیمـی اونـو توتـورلار. «آشیناخَلو» بئش‌بالیق (Beytin) شهرینی تالان ائدنـده «پـوژون» ۵۰ مین سواری ایله آشیناخلونو مغلوب ائدیر و بئش‌بالیغی گئـری آلماقـدا کیبی‌خلی‌یه کؤمک ائدیر. پوژون چین اوردوسو ایلـه بیرلشـیب «ایلـی» چایی طرفینده «QinyaŞan» داغلاری یـاخین‌لیغینـدا آشـیناخلونـون قوشونون دارماداغین ائدیر. چـین حکـومتی اونـون حربـی رتبـه‌سـینی آرتیریر و او کُره محاربه‌سینده، چین امپراتورونـا چـوخ کؤمـک ائـدیر. پوژون وفات ائتدیکدن سونرا اونون اوغلو «بیلـی» اویغـورلارین رئیسـی تعیین ائدیلیر. بیز کیبی‌خلی آدینـا ۶۵۲ - جـی ایـل چـین- تورکـوت محاربه‌سینده‌ده راست گلیریک. او ۵۰ مین نفرلیـک تئلـه قوشـونونون باشیندا (۲۰ مین‌لیک چین قوشونو ایله بیرلیکده) تورکـوت حکمـداری «آشینا ایش‌بارا» خاقان ایله ووروشمادا اشتراک ائدیر.

اویغـورلار چینـه تـابع اولدوقـدان سـونرا اونلاریـن یاشـادیقلاری توریاقلاری «یان‌ژان» جانیشین‌لیگینـه داخیـل و جانیشـین‌لیگـین آدی دَییشدیریلیب بایکال جانیشین‌لیگی اعلان ائدیلیر. بیلی اؤلدوکدن سونرا اوغلو «دوقه‌ایچ‌ژی» اونون یئرینه تعیین اولونور.

چین منبع‌لرینه گؤره ۶۵۶- جی ایلده اویغورلار تئلـه قبیلـه‌لرینـدن «یوآنگه» (اویغور) باییرقو، سیقه، بوغو و تونرا قبیله‌لری چین امپئریاسینا قارشی عصیان ائدیرلر. عصیان‌چیلارین باشیندا مرحوم خاقانین باجیسی

«بی‌سوُدو» دوروردو. ۶۶۲- جی ایلین اوّل‌لرینده عصیان یاتیریلیر، آمما چین اوردوسو قیشین سویوغوندان آغیر تلفات گؤرور.

تئله قبیله‌لری اؤز تاریخ‌لری بویو نئچه دفعه مسکن‌لرینی دییشمیشلر. منبع‌لر اونلارین مسکون‌لاشماسینی یئددینجی قرنین اورتالاریندا بئله یازیر: غرب‌ده «szabaxan» چایی ایله شرق‌ده اورخون چایی‌نین منبع‌ینده «خانقای» داغلاریندا دولانقه- تئله گئت‌لر، سئلئنگا چایی‌نین یوخاریلاریندا سیقه-ایزگیل‌لر، سئلئنگا و اورخون چایلاری‌نین آراسیندا تونلو- تونرالار، سئلئنگا و اورخون چایی‌نین آشاغی‌سیندا پوقو- بوغولار، تولا و اورخون چایلاری‌نین-آراسینداکی چؤلده اویغورلار، کئرولن‌ده شمال‌دا خینتای و خینقان آراسیندا بایئقو- بایئرقولار، بوغولاردان غرب‌ده سئلئنگا چایی وادی‌سینده سیقه‌لر (نه‌دنسه سیقه- ایزگیل قبیله‌لری‌نین مسکون‌لاشدیغی یئر ایکی دفعه گؤستریلیر) و بایرقولاردان جنوب‌دا بایسی‌لر (گویا باسمیل‌لار) زابایکالی‌ده قولیقان-کورگان‌لار، آلاشان داغلاریندا آدئه- ائدیزلر، اوردوسدان (شوفان‌دان) غرب‌ده چؤلده هون و کیبی‌لر یاشامیشلار.

قبیله‌لرین سایی آز ایدی. مثلاً ۶۸۸- جی ایلده اویغورلار استقلال اوغروندا تورک‌لره قارشی چیخیش ائتدیکده جمعاً ۶ مین‌لیک قوشون چیخارمیشدیلار. ۶۸۸- جی ایلده اویغورلارین سایی ۳۰ مینه یاخین ایمیش. بونو دا نظره آلماق لازم‌دیرکی، اویغورلار تورک قبیله‌لری آراسیندا اَن چوخ جمعیّته مالیک ایدیلر. بو ۳۰ مین آدام دوققوز قبیله‌نی (دوققوز اوغوز بودون) تشکیل ائدیردی و بئله‌لیکله هر قبیله‌یه

۳/۳۳ مین آدام دوشوردو. اکستنسیو[41] مالدارلیق شرایطینده بو قدر آدام تصرّفات- تشکیلات واحیدی- اوغوز تشکیل ائدیردی.[42] دوققوز اوغوز تئرمینی‌ده بورادان میدانا گلمیشدیر.)

۶۸۱- جی‌ده تورک قبیله‌لری چین استبدادینا قارشی عصیان قالدیردیقلاریندا اویغورلار نه‌اینکی عصیان‌دا اشتراک ائتمه‌دیلر حتّی اونو دوشمنجه‌سینه قارشیلادیلار. اویغور، یا‌خود دوققوز اوغوز قبیله‌لری «خالخا»دا چین امپراتورونون صادق خدمت‌چیلری ایدی. چین دولتی رتبه و هدیّه‌نی اونلارا بول- بول پایلاییردی. آزادلیق ایده‌آلی اونلارا یاد ایدی. اونلار اؤزلرینه قدرتلی دولت یارادا بیلمه‌میشدیلر و بونا تلاش دا ائتمیردیلر.

چین منبع‌لری‌نین یازدیغینا گوره ۶۸۲- جی ایلده چین دولتینه قارشی عصیان ائتمه‌دن بیر آز اوّل گؤک تورک قبیله‌لری‌نین باشچیسی «قوتلوق خان» دوققوز قبیله‌یه، یعنی اویغورلارا هجوم ائدیب، پارتیزان حرکاتی اوچون ضروری اولان چوخلو آت اله کئچیرمیش و اویغورلارین حسابینا چوخ دا وارلانمیشدی.

قوتلوق خانین ریاست ائتدیی گؤک تورک قبیله‌لری‌نین خالخادا گؤرونمه‌سی خانقایین بوتون مسکون‌لارینی ناراحت ائدیر، اونلار باشا

---

[41] - گئنیش‌لنن.

[42]- باخ ل. ن. قومیلی‌اف درئونییه تیورکی.، ص.۲۶۷. من اوغوز کلمه‌سینی «تصرّفات- تشکیلات واحیدی» بیلدیرن تئرمین کیمی قبول ائتمیرم. من بئله حساب ائدیرم کی، بو کلمه مرکّب ترکیبه مالیک‌دی. اوغ+ اوز. اوغ سؤزو اوغلان، اوغوش و سایر سؤزلرده‌ده محافظه ائدیلیر. ز مورفئمی‌ده جمع‌لیک عنصری‌دیر.

دوشورلر کی، آزاد حیاتین سونو چاتمیشدیر. چؤلون بوتـون قبیلـه‌لـری گؤک تورکلره قارشی محاربه‌یه حاضیرلاشیر. سونرالار اوچ گؤی تورک خاقانی‌نین وزیری اولموش مُدریک «تونیوکوک» بو وضعیّتی بئله ایفـاده ائتمیشدیر: « یاغی‌میز اطرافدا قـوش تکـی ایـدی، بیـز سـاییق (لـئش) ایدیک. (تونیوکوک کتیبـه‌سـی ۸- جـی سـطر). «تانشـو» آدلـی چـین سالنامه‌سی گؤی تورک اورخـون یئنـی‌سـئی عابیـده‌لـری‌نـین دوققـوز اوغوزلارین «باز» آدلاندیردیغی خاقان چین دولتینی و ختای قبیله‌لرینی قوتلوق‌خانا قارشی اتّفاقا و اتّحادا چـاغیریر. بـو اتّفاقـا گـؤره، چـین‌لیلـر جنوبدان، ختای‌لار شرق‌دن، اویغورلار ایسه شمال‌دان هجـوم ائتمـه‌لـی ایدیلر. غرب‌ده یاشایان تورک دیللی اوْن‌اوْخ قبیلـه‌لـری (بـئش‌دوُلـو و بئش نوشیبی قبیله‌سی)ده اونلارا کؤمک ائتمـه‌لـی‌ایـدی. «ایـل‌تَـریس» خاقان (قوتلوق‌خان، خاقان اولدوقدان سونرا بـو آدی قبـول ائتمیشـدی) بوندان خبردار اولور و دوشمنین قاباغینا چیخماق قرارینـی آلیـر. او اوّل تونیوکوگون فرمانیندا اولان بیر دسته‌نـی اویغـورلارا قارشـی گؤنـدریر. تورکلر و اویغورلار «تولا» چایی ساحیلینده قارشلاشـیرلار. ۲ مـین‌لیـک تورک دسته‌سینه قارشی ۶ مین‌لیک قوشـون چیخارماسـینا باخمایـاراق اویغورلار مغلوب اولورلار. باز خاقـان هـلاک اولـور و اویغـورلار گـؤی تـورکلره تـابع اولـور. تونیوکـوک بـو حادثـه‌لـری بئلـه تصـویرائدیر: اوتورورکن، اوغوزلاردان جاسوس گلدی و بئلـه دئـدی: دوققـوز اوغـوز خالقی‌نین اوستونده خاقان اوتوردو: تابقاچ‌لارین (چینلی‌لرین- آ. ر) یانینـا «کـونی‌سـه‌نـون»و گؤنـدرمیش. خیتـای‌لاریـن یانینـا «توْنراسَـمی»نـی گؤندرمیش، خبری ائلـه گؤنـدرمیش: آزاجیـق تـورک خـالقی ژوپـوژو

ایمیش. خاقانی آلپ (جسور)ایمیش. آیقوجی‌سی (وزیری) مُدریک ایمیش. نه قدر کی، او ایکی آدام وار، سنی، تابقاچی (چین) اؤلدوره‌جکدیر، دئییرم: شرق‌ده ختایی اؤلدوره‌جکدیر، دئییرم: منی اوغوز اؤلدوره‌جکدیر، دئییرم: تابقاچ جنوب طرف‌دن هجوم ائت. ختای، شرق طرف‌دن هجوم ائت. من شمال طرف‌دن هجوم ائدیم. تورک «سیر» خالقی یئرینده صاحب یورومه‌سین. باجارساق، حکمدارینی محو ائده‌ک- دئییرم. او خبری ائشیدیب، گئجه یوخوم گلمه‌دی، گوندوز اوتورماغیم گلمه‌دی. اوندان اؤترو خاقانیما مراجعت ائتدیم. ائله مراجعت ائتدیم:

تابقاچ، اوغوز، ختای- بو اوچلوک بیرلشسه، قالاسایق بیز اؤز ایچینی، بابیرینی توتموش تک یعنی (محاصره‌ده قالاجاییق).

نازیک ایکن توپلاماق آسان ایش‌دیر، اینجه ایکن اوزمک آسان. نازیک قالین اولسا، توپلاماق ایگیت ایشی‌دیر، اینجه یوغون دا اولسا، سیندرماق ایگیت ایشی‌دیر. شرق‌ده ختای‌دا، جنوب‌دا تابقاچ‌دا، غرب‌ده کوردان‌دا، شمال‌دا اوغوزدا، ایکی- اوچ مین قوشونوق، گله‌جه‌ییک بونا سوزون وارمی؟! ائله مراجعت ائتدیم. خاقانیم، منیم اؤزوم مُدریک تونیوکوگون، ائتدیگی مراجعتی ائشیتدی- ایسته‌دیگین قدر، آپار- دئدی.

«گؤی اؤنوک» یوخاری قوشونو، «اؤتوکن» اوْرمانینا آپاردیم. اینک و یوک حیوانلاری ایله توغلادا اوغوزلار گلدی. قوشونو، ۶ مین ایمیش. بیز ۲ مین‌ایدیک. دؤیوشدوک. تانری یار اولدوغو اوچون داغیتدیق (یایدیق) چاپا تؤکولدو. سَپه‌لیندیگی یوللاردا دا البته اؤلدولر. سونرا

اوغوزلار تـابع اولماغـا گلـدی. (تونیوکـوک داش یازیسـی ۱۶-۸ جـی سطرلر). اویغـور، چـین و ختـای قبیلـه‌لـری اتّفاقینـا قارشـی آپـاریلان محاربه‌لره یئکون ووراراق تونیوکـوک یـازیر کـی: ایـل‌تـریس خاقـان جنوبدا تابقاچی، شرق‌ده ختایی، شمالدا اوغوزو چوخ اؤلدوردو. (تونیـوک عابیده‌سی ۷-جی سطر). قوتلوق خان، ایل‌تریس خاقان آدی قبول ائدیر و خالخانی اؤزونه تابع ائـدیب و اوردوسـونو اوتـوکن‌ده سـالیر. گـؤک تورکلری، اؤتوکنی اوردو اوچـون سـئچمه‌لـری ایلـه علاقـه‌دار اولاراق، اویغورلار بیر مدّت قوهوم قبیله‌لر ایله بیرلیکده اؤتوکنی تـرک ائـدیر و جنوبا «قانسو» اطرافینا گئدیرلر. اصلینده بـو کؤنـول‌لـو یـوخ، مجبـوری کؤچمه ایدی. ۷۰۶-۷۰۳ - جی ایللر آراسیندا گؤی تورکلرله چین‌لیلـر آراسیندا باریش اولور. چینلی‌لر، اویغورلار آراسیندا تبلیغـات آپاریـب و اونلاری خیانته تحریک ائـدیرلر. تـولا دؤیوشـونده اؤلـدورولموش بـاز خاقانین اوغلو «دویقَیچ‌ژی» اؤز اویغور قبیله‌سی ها بئله کیبی، ایزگیـل و هون قبیله‌لری ایله بیرلیکده قاچیب قوبی صـحراسـینی کئچیـر و چـین امپراتورلوغونـا تـابع اولـور. چینلـی‌لـر اونـلاری «لیـانچ‌ژو» اطرافینـدا «آلاشان»دا و «قان‌سو»دا یئرلشدیریر. و قوّتلی سـواری اؤز اوردولارینـا جلب ائدیرلر.

«قاپاغان» خاقـانین حـاکمیّتی ایـل‌لرینـده (۷۱۶-۶۹۲) گمـان کـی، سون‌لاریندا دوققوز اوغوز قبیله‌لری ایله گـؤی‌تـورکلر آراسـیندا قـانلی دؤیوش‌لر اولور. چین سالنامه‌سی یازیر کی: «اویغـورلارین رهبـری بـاز خاقان اولدوقدان سونرا اونون اوغلو «دویقَیچ‌ژی» اونون جانیشینی اولدو. بو زمان قاپاغان خاقان گوج‌لندی و تئله توپراقلارینی اشغال ائتـدی. بـو

سبب‌دن‌ده اویغورلار اوچ قبیلـه ایلـه- کیبـی، سـیقه (ایزگیـل) و هـون قبیلـه‌لریلـه بؤیـوک قوملـو چؤلـو کئچـدی و «لیـانچژو»، «قـانچژو» قارشیسینداکی تورپاقلاری توتـدو. تـان سـلاله‌سـی دیویزیـا (گُـردان) اوچون تئز- تئز اونلاردان گوجلو سواری‌لر گؤتوردو. دوقیچی‌ژی اؤلندن سونرا اونون یئرینه اوغلو «فـودی‌فـو» تعیـین ائدیلـدی. او بیـری ایـل، ۶۶۳- جی ایل فودیفو تان سلاله‌سینه کؤمک ائده‌رک. «مـوچـژو»یـا قارشی گئتدی و اونو اؤلدوردو.»[۴۳] بـورادان فـودی‌فونـون خـان تعیـین ائدیلمه‌سینی و باباسی‌نین وفـاتی‌نـین تـاریخینی معـین‌لنـدیرمک اولار. (۶۶۲- جـی ایـل) لاکـین معلـوم‌دور کـی، دوقـیچ‌ژی ۷۰۶- ۷۰۳ ایل‌لرآراسیندا باغلانمیش چین- تورک صلح‌نامه‌سیندن سونرا جنوبـا- چینه کؤچموشدور. داها بیر معلوم فاکت دا بودور کی، قاپاغـان خاقـانی اویغورلار یوخ، بایرقولار اؤلدورموشدور. چـین تـاریخ‌چیسـی گؤرونـور، نه‌یی ایسه دولاشیق سالیر.

اصلینده حادثه‌لر باشقا جور و باشقا تاریخ‌ده باش وئرمیشدیر. ۷۱۵-۷۱۰- جی ایل‌لر آراسیندا غرب‌ده قارلوق و دوققوز اوغـوز قبیلـه‌لـری تورک خاقان‌لیغینا قارشی عصیان ائدیر. ۷۱۵-۷۱۰- جو ایل‌لرده کـول تیگین[۴۴] قارلوق قبیله‌لری‌نین عصیانینی یاتیرماق‌لا مشغول اولور. ۷۱۴- جو ایلده دوققوز اوغوز قبیله اتّفاقینا داخیل اولان ایزگیل‌لرله دؤیوشـور. تـورک اوردوسـو ۷۱۵-۷۱۴- جـی ایـل‌لـر آراسـیندا دوققـوز اوغـوز

---

۴۳ - ن. ی. بیچورین. گؤستریلن اثر. ص ۳۰۶.

۴۴ - اصلینده «گؤل تکین اولمالیدیر.

قبیله‌لرینه قارشی ۵ حربی عملیات کئچیریر. ۷۱۵- جی ایلـده دوققـوز اوغوزلار مغلوب ائدیلیر لاکین عصیان یاتیریلمیر. گؤل‌تیگین‌یـن حربـی شجاعت‌لریله علاقه‌دار اولان بو حربی عملیات‌لاری اونون عابیده‌سی‌نین مولّفی «یول‌لیغ تیگین» آتاسی بیلگه‌خاقانین دیلی ایله بئله تصویر ائدیر: عمیم خاقانین ائلی قاریشیق اولدوقـدا و خـالقین ائلـی عاصـی اولدوقـدا ۷۱۴- جو ایل ایزگیـل خـالقی ایلـه دؤیوشـدوک. گـؤل‌تیگـین «آلـپ شالچی»نین آغ آتینی مینیب هجوم ائتدی. او آت اورادا اؤلدو. ایزگیـل خالقی اؤلدو. دوققوز اوغوز خالقی اؤز خالقیم ایـدی. تـانری یئـر- گـؤی قاریشدیغی اوچون یاغی اولدو. بیر ایلده بئش دفعه جنگ ائتـدیک. اوّل «توغو» شهرینده گؤل‌تیگین «آزما»نین آغ آتینی مینیب هجـوم ائتـدی، آلتی عسگری نیزه‌دن کئچیردی و یئددینجی دؤیوشـچونو قیلیـنج‌لادی. ایکینجی «کوشـلاغاکدا» «ائـدیز» ایلـه دؤیوشـدوک. گـؤل‌تیگـین «آز کَهَر»ینی مینیب هجوم ائدیب اوّل بیر عسگری سونرا دوققوز عسـگری محاصره‌ده نیزه‌دن کئچیردی. ائدیز خالقی اورادا اؤلدو. اوچونچـو دفعـه «بوْلن»دا اوغوز ایله دؤیوشدوک. گؤل‌تیگین آزمانین آغ آتینی مینیـب هجوم ائتدی نیزه‌دن کئچیرتـدی. قوشـونونو قیردیـق و ائلینـی آلـدیق. دؤردونجو دفعه «چوُش» باشیندا دؤیوشدوک. تـورک خـالقی آیـاغینی قاچاراق قویدو خایین اولاسی ایدی. قاباق قوشونونو گؤل‌تیگـین قـوْووب «تونرا»لاردان بیر قبیله «آلپاغو»لاردان اون دؤیوشچونو «تونا تیگین»ین دفنینده محاصره ائدیب اؤلدوردوک. بئشینجی دفعه «آزگنتی کـاداز»دا اوغوز ایله دؤیوشدوک. گؤل‌تیگین آز کَهَرینـی مینیـب، هجـوم ائتـدی. ایکی عسگری نیـزه‌دن کئچیـردی، شـهره گیرمـه‌دی، او قوشـونو اورادا

اؤلـدوردوک. «مـاغی کورقانـدا» قیشـلاییب یـازدا، اوغـوزلارا قارشـی سرحدّی کئچدیک. گؤل‌تیگین ائوی مدافعه ائتمـه‌یـه تعیـین ائتـدیک. گؤل‌تیگین یتیم آغ آتی مینیب دوققوز دؤیوشچونو نیـزه‌دن کئچیرتـدی اوردونو وئرمه‌دی. (گؤل‌تیگین عابیده‌سی، شمال اوزو ۹-۳-جو سـطرلر). دئمه‌لی ایزگیل قبیله‌لری‌نین‌ده دوققوز اوغوزلارا عاید اولـدوغونو نظـره آلساق (بیلگـه خاقـان اونـلاری دوققـوز اوغـوزلاردان بیلمیـر) دوققـوز اوغوزلار ۷۱۴- جو ایلـده گـؤی‌تـورک خاقـان‌لیغینـا قارشـی عصـیان ائتمیش. عصیان ۷۱۵- جی ایله قـدر دوام ائتمـیش و بـو ایکـی ایلـده تورکلر ایله دوققوز اوغوزلار آراسیندا آلتـی جنـگ بـاش وئرمیشـدی. گؤل‌تیگین عابیده‌سیندن گتیردیگیمیز پارچانین سون جمله‌سـیندن بئلـه بیر نتیجه‌یه گلمک اولور کی، دوققوز اوغوزلارین عصیانی او قدر گوجلو اولموشدور کی، اونلار حتّی، خاقان اوردوسونا هجوم ائتمیشدیلر.

۷۱۶- جی ایلده باییرقو قبیله‌سی‌نین رئیسی «اولوغ ایرکین» تـورک خاقان‌لیغینا قارشی عصیان ائـدیر و خاقـان اوردوسـونا قوشـون چکیـر. ۷۰۶-۷۰۳- جی ایل‌لر آراسیندا باییرقو قبیله‌لری‌نین عصیانینا دا اولـوغ ایرکین باشچی‌لیق ائتمیشدی:- یئر باییرقو سرکرده‌سـی اولـوغ ایـرکین یاغی اولدو. اونو داغیدیب «تورقی‌یارغون» گؤلونده مغلوب ائتدیک و او آز عسگرلریلن قاچیب گئتدی. (گؤل‌تیگین عابیده‌سـی شـرق اوزو: ۳۴- جو سطر) گؤرونور اولوغ ایرکین او واخت چینه قاچمیش ایمـش. چـین سالنامه‌چیسی ناحق یئره یازیمیر کی، فودی‌فو تان سـلاله‌سـینه کؤمـک ائده‌رک موچ‌ژویا قارشی گئتدی و اونو اؤلدوردو. قاپاغان خاقان بـاییرقو قبیله‌سینه قارشی حربی یوروشه شخصاً اؤزو رهبرلیک ائدیر. تـورکلـر

تولا چایی ساحیلینده بایبرقو قوشونو ایله قارشیلاشیر و تام غلبه چالیرلار. آمما قاپاغان خاقان قرارگاها قاییدارکن تلەیه دوشور و اؤلدورولور.

جنوبا کؤچن اویغورلار چینلیلرله اویوشموردولار. اونلار اوچون ان یاخشی شرایط یارادیلسا دا چین چینوونیکلری[۴۵] اویغورلارا قارشی تحریک تشکیل ائتمکدن چکینمیردیلر. «وان-گون‌چوْ» آدلی بیر چینلی دولت خادیمی اویغورلارین سرکردەسی «چن‌تسزون»لا سؤزلشیر. بیر مدّت سونرا وان‌گون‌چونو «خَسی» ایالتینه والی تعیین ائدیرلر. اوندا والی پایتاختا خبر گؤندیریر کی، چن‌تسزون ایمپریادان آیریلماق ایستەییر. چن‌تسزونو سورگون ائدیرلر. اویغورلار چوخ اینجیک اولور و بو واختدا تبّت و چین آراسیندا جنگ باشلاییر. خسی والیسی وان‌گون‌چو حربه یوللانیر. اویغورلارین تابع‌لیگینده گؤندریلمیش رهبری‌نین اوغلو «خوْشو» خالقی توپلاییر و آتاسی‌نین انتقامینی آلماق اوچون پوسقو قورور و اونو (یعنی وان گون‌چو)نو اؤلدورور. عصیان ائدن اویغورلار چین‌دن «کوچا»یا گئدن کاروان یولونو کسیرلر. «آنسی» تورپاقلاریندان پایتاختا خراج گؤندرمک ممکن اولمور. چین قوشون‌لاری ایله اویغورلار آراسیندا سلاحلی دؤیوش‌لر اولور. بیر مدّت سونرا خوْشو اؤز خالقی ایله خَسی ایالتیندن شمالا کؤچور و یئنی‌دن تورکلره تابع اولور آمما بیر مدّت‌دن سونرا وفات ائدیر و اوغلو «کولی پئیلو» اویغورلارین رهبری سئچیلیر.

---

[۴۵] -دولت خادیمی. دولت مامورو.

بو حادثه‌لرین اویغورلار اوچون بؤیوک اهمّیتـی واردیـر. اولاً دوققـوز اوغوز قبیله اتّفاقی ضـعیف بـاغلارلا بیـر- بیرینـه بـاغلانمیش دوققـوز قبیله‌دن عبارت ایدی. جنوبا یالنیز ۴ قبیلـه- خویخـو (اویغـور)، کیبـی، سیقه (ایزگیل) و هون قبیله‌لـری کؤچموشـدو. سـونرا- تـونرا و بایسـی (باسمیل) قبیله‌لری‌ده اونلارا قوشولموشدو. یاریم قرن سونرا- آلاشـان و نانشان داغلاری‌نین اتک‌لریندن «خالخا»یا مؤنولیت[۴۶] خالق- اویغـورلار قاییدیردی. احتیاج- دایمی جنگ‌لر، تعقیب‌لر، عادت- عنعنه‌نـی، دینـی، مدنیّتی، دیلی یاد تأثیریندن قورومـاق قـایغی‌لاری قبیلـه‌لرآراسـینداکی سـویوقلوغو آرادان آپـارمیش و اونـلاری واحیـد بیـر خـالق شـکلینده بیرلشدیرمیشدی.

اویغور مدنیّتی چین و تبّت مدنیّتیندن فـرق‌لنـدیگی کیمـی تـورک مدنیّتیندن‌ده فـرق‌لنیـردی. اویغـورلارلا تـورکلرین پسیخولوژیاسـی دا فرقلی ایدی. تورکلر چین علیهینه عصیانا اؤز ایش- گوجلرینی تابقاچلارا وئرمـه‌مـک و آزادلیـق اوچـون قالخمیشـدیلار. آممـا اویغـورلار اؤز رهبرلـری‌نـین انتقـامینی آلمـاق اوچـون عصـیان ائتمیشـدیلر. ایسـتر دیلده‌کی، ایستر مدنیّت و پسـیوخولوژیا بـو کیچیـک فرقلـر بیـر یئـره توپلاندیقدا بؤیوک فرقه چئـوریلیر و بـو ایکـی خـالقی بیـر- بیرینـدن آییریردی.

گؤی تورکلرین اویغورلار اوستونده‌کی حاکمیّتی یاریم قرن‌دن چـوخ (۶۸۸ -۷۴۱) سورور. اویغـورلارین رهبـری آتاسـیندان ارثـی اولاراق

---

[۴۶] - مجازاًبوتؤو. واحید.

«شـاد» رتبـه‌سـی آلیـر و ۷۴۲- جـی ایلـده دوققـوز اوغـوز خـالقینی بیرلشدیریر. و همن ایل اونـون باشـچی‌لیغـی ایلـه اویغـور، باسـمیل و قـارلوق قبیلـه‌لـری گـؤی تـورکلره عصـیان ائـدیر و غالـب اولـورلار. باسمیل‌لارین رهبری خاقان اویغورلارین رهبری، شـرقی، قـارلوق‌لاریـن رهبری غربـی یـابقو اعـلان ائـدیلیر. گـؤک تـورکلر خـایین‌جـه‌سـینه اؤلدورولن «پان‌کول»ون اوغلو «اؤزمیش‌تیگین»ی خاقان سئچیرلر. آممـا آرتیق گئج ایدی، اؤزمیش خاقان مغلـوب اولـور، آممـا چینـه گئتمـک اوچون چین امپراتورونون تکلیفینی ردّ ائدیر. ۷۴۴- جی ایلده باسمیل‌لار اونو توتوب اعدام ائدیرلر و غریبه بوراسی‌دیر کی، اؤزمـیش تیگـین‌یـن توتولماسی و اعدامینی اویغور خاقانی «قـولی پئیلـوْ»دان سـونرا اویغـور خاقانی اولموش. «مویون‌چـور» اؤز خـدمتی حسـاب ائـدیر: «اؤزمـیش تیگین خان اولموش. قویون ایلینده (۷۴۳- جی ایلده) قوشونلا یورودوم. ایکینجی دؤیوشو ان ایلک آیین آلتـی‌سـیندا هجـوم ائتـدیم. اؤزمیشـی توتدوم. خانمینی اوندا آلدیم.» (مویون‌چور عابیده‌سـی ۹-۱۰ سـطرلر). تورکلرین بیر حصّه‌سی اؤزمیش تیگین‌ین قارداشـی «بـای‌مَـی» خاقـان «کولـون‌بَـی»یـن رهبـرلیگینـده مبـارزه‌نـی دوام ائتـدیریر. بـو زمـان عصیان‌چیلار آراسیندا ایکی تیره‌لیک باش وئریر. اویغورلارین باشچیسی کـولی پئیلـو باسـمیل‌لارا هجـوم ائـدیب اونـلاری مغلـوب ائـدیر، باسمیل‌لارین خاقانی «سئده‌ایشی» خاقانین باشینی کسیر، چین پایتاختی «چانان» شهرینه گؤندریب خواهش ائدیر کی، امپراتور اونـون «قوتلـوغ بیلگه کول‌چور» رتبه‌سینی قبول ائتسین. باسـمیل‌لاریـن بیـر عـدّه‌سـی «بئش بـالیق» شـهرینه قـاچیر و اورادان چینـه گئـدیر، بیـر قسـمی‌ده

اویغورلارا قاریشیر. بای‌می خاقان بو ایکی تیره‌لیکدن استفاده ائتمه‌یه چالشیر. قوتلوغ بیلگه خاقان بای‌می خاقانین باشینی کسیب چانانا گؤندیریر و اؤزونو امپراتورون خیردا فئودالی اعلان ائدیر. اویغورلار تورکلری بوتون چؤل بویو دارماداغین قورد اوْولایان کیمی ایزله‌ییر، توتوب اؤلدورورلر. بیلگه خاقانین دول قالمیش آروادی «پوبّی پوفو» (تونیوکوگون قیزی) ساغ قالمیش تورکلری باشینا ییغیب چینه آپاریر. او، آداملاری خلاص ائدیر آمما خالقی محو ائدیر، چونکی گؤی تورکلر آز بیر زمان عرضینده چینلی‌لشیرلر.

دوشمن‌لری الدن چیخمیش اویغورلار بوتون غضب‌لرینی گؤی تورک اورخون- یئنی‌سئی عابیده‌لری‌نین اوستونه تؤکورلر. اونلار تورک بهادورلاری اوچون قویولموش بوتون هیکل‌لرین باشلارینی سیندیریر، گؤل‌تیگین‌ین هیکلینی تیکه- پارچا ائدیرلر. اویغورلارین مقصدی بو ایدی کی، تورک ائلی و اونونلا علاقه‌دار اولان هر شئی محو ائتسین‌لر و تورکلری خالقین یادداشیندان سیلسین‌لر.

اویغورلار اؤز دولت‌لرینی گؤی تورکلردن فرقلی قورموشدولار. اوغوز خالقینی دوققوز طایفا تشکیل ائدیردی کی، بو قبیله قبیله‌لر اتفاقیندا آپاریجی قوّه ایدی، آمما حاکم قوّه دئییلدی. اویغورلار باسمیل و شرقی تورکلری تابع ائتدیکده اونلاری کؤله (برده) وضعیّتنه سالمادیلار، اؤزلری ایله برابرآدام کیمی قبول ائتدیلر. دیگر آلتی تئله قبیله‌سی- بوغو، هون، باییرقو، تونرا، ایزگیل و کیبی قبیله‌لری‌ده وظیفه و حقوقی نظردن دوققوز اوغوزلارلا برابر توتولدو. سونرا، اویغورلا باسمیل و قارلوق قبیله‌لرینی‌ده تابع ائتدی و قبیله‌لرین سایی اون‌بیره چاتدی و

اویغور تورپاقلاریندا اون‌بیر والی‌لیک (ایالت) یارادیلدی.

اویغور خاقانی‌نین قرارگاهی اؤتوکن (خانقای) داغلاری ایله اورخون چایی آراسیندا ایدی. دولتین سرحدّلری شرق‌ده غربی منچوریانی، غرب‌ده جونقاریانی احاطه ائدیردی. اویغورلارلا قارلوق‌لار آراسینداکی سرحدّ ۷۴۵- جی ایل محاربه‌سیندن سونرا معیّن اولموشدو. گؤی تورکلر مغلوب ائدیلندن سونرا قارلوقلار تورگیش‌لرله اتّفاقا گیریب اویغورلارا قارشی یوروش ائتمیش، لاکین مغلوب اولموشدولار. بونون نتیجه‌سینده قارا ایرتیش چایی ساحیلینده یاشایان قارلوق‌لار اویغور خاقان‌لیغی‌نین ترکیبینه داخیل اولموشدولار. «قوتلوغ بیلگه کول» خاقان اؤز تورپاقلارینی شرق‌ده «شیوه»یه غرب‌ده آلتای داغلارینا قدر گئنیش‌لندیریر. دولتین سرحدّلرینی جنوب‌دا قوبی صحراسینا چاتدیریر. یعنی هون‌لارین حاکمیّتی آلتیندا اولان بوتون تورپاقلاری توتور.

اویغورلا قوبی صحراسیندان غرب‌ده اولان چؤلو چین امپراتورلوغو اوچون ساخلامیشدیلار. سونرالار خاقان‌لیغین سرحدّلری شمال غربه دوغرو گئنیش‌لندیریلمیشدی. آمما قید ائتمک لازم‌دیرکی، اویغورلار اراضی اشغالینا میل ائتمیردیلر. اویغور خاقان‌لیغی قبیله‌لرکونفئدراسیونوندان تشکیل ائدیلمیشدی، بو دا خاقانا محاربه‌لر آپارماق اوچون قوشون ییغماغا امکان وئرمیردی. دیگر طرف‌دن قبیله‌لر گؤی تورکلر دؤرونده‌کی فاصله‌سیز جنگ‌لردن جانا گلمیشدیلر.

بوتون بونلار اویغورلارین صلح سیاستی یئریتمه‌سینه سبب اولوردو. قوتلوق بیلگه کول خاقان (چین دیلینده کولی پئیلو) «مویون چور»ون

آتاسی اویغور خاقانلیغی‌نین بانیسی اؤزونو چین امپراتورونون واسسالی[۴۷] اعلان ائدیردی. ۷۴۷- جی ایلده خاقان‌لیق تاختینا اوتوران مویـون‌چـور خاقان دا بو سیاستی دوام ائتـدیریردی. غریبـه‌دیرکـی، مویـون‌چـورون تاختا اوتورماسی خالقین ناراضی‌لیغینا سبب اولوردو. عصیان‌چیلارا یابغقو «تای‌بیلگه توتوق» باشچیلیق ائدیردی. مویون‌چـور شـرفینه قویولمـوش عابیده‌ده بو فاکتا گؤره دئییلیر کی، «قارا بودون منه صادق ایـدی آممـا بَی‌لر تای‌بیلگه توتوغو خاقان اعلان ائتـدیلر. مـن قوشـونو ییغیـب اونـا هجوم ائتدیم... نیزه‌دن کئچیرتدیم، غالب اولدوم، توتدوم» (مویون‌چـور عابیده‌سی ۱۳-۱۲- جو سـطرلر). آممـا ائلـه مویـون‌چـورون اؤزونـون دئدیگی بو سؤزلردن خالقین اونون طرفینـده اولمـادیغی آیـدین اولـور. تای‌بیلگه آلچاق‌لیق ائتدیگی اوچون، بیر ایکی مشـهور آدام آلچـاق‌لیـق ائتدیگی اوچون ملّتیم اؤلدون، سونا یئتدین، ییه‌نه تابع اوْل، اؤلمه‌مه‌لـی، سونا یئتمه‌مه‌لیسن- دئدیم، ییه‌نه ایشینی، گوجونو وئر،- دئـدیم، ایکـی آی گؤزله‌دیم، گلمه‌دی. سکگیزینجی آیین بیرینده.- قوشـون یـورودون دئدیم (مویون‌چور عابیده‌سی ۱۷- جی سطر). کیتای و تاتار قبیله‌لری‌ده عصیان‌چیلارا قوشولدو. مویون‌چورو تکجه آتاسی‌نین دوستلاری مدافعه ائـدیردی. لاکـین آتاسـی‌نـین اعیـان‌لاری بیـر مـدّت یئنـی خاقـانین حاکمیّتینی قبول ائتمه‌دی. «بوکـه گـؤگ»ده ایکـی گونلـوک دؤیوشـده مویون‌چور خیتای و تاتارلاری داغیـدیر و اؤز قبیلـه‌سـینه تـابع ائـدیر.

---

[۴۷] -بؤیوک حکومت طرفیندن تعیین اولموش فئودال.اؤزوندن بؤیوک بیر حکومته باغلی اولان کیچیک حاکم. حاکم دست نشانده.

«....اوندا بوکه گؤگه چاتدیم گئجه گونش باتاندا دؤیوشدوم. اورادا نیزه‌دن کئچیرتدیم، غالب اولدوم، گونوز قاچمیش، گئجه توپلانمیشدیلار. بوکه گوگ‌ده، سکگیز اوغوز، دوققوز تاتار قالمادی. آیین ایکی‌سینده گون چیخاندا دؤیوشدوم.» (مویون‌چور عابیده‌سی، ۱۳- جو سطر). خاقان اعیان‌لاری غضب‌لندیریر. آمما ملّتی باغیشلاییر. «گناهکار رهبرلری تانری الیمه وئردی، ساده کوتله‌نی قیرمادیم. ائوینی، سرایینی، ایلخی‌سینی، غارت ائتمه‌دیم. جَزالاندیرمادیم. اؤز خالقیما دئدیم، آرخامدان گلین، دئدیم قویوب قاچدی، گلمه‌دی» (مویون‌چور عابیده‌سی ۱۴- جو سطر). خاقان قرارگاها قاییدان کیمی عصیان یئنی‌دن باشلاندی؛ عصیان‌چیلار یئنه‌ده خیتای و تاتارلاری کؤمه‌یه چاغیردیلار آمما اونلار ایکی آی گئجیکدیلر. خاقان اؤز رعیّتینی تابع ائتدی و رهبرلری جدّی جزالاندیردی. اویغور قوشونو خیتای و تاتارلارلا سئلئنگا چایی‌نین شمال غربینده توققوشدو و اونلاری سیخیشدردیلار. گئری چکیلن‌لر یولدا ایکی یئره آیریلدیلار: خیتای‌لار تلفات وئرمه‌دن چیخیب گئتدیلر. تاتارلار ایسه «کئیره باشی» و «اوچ بیرکو»ده آغیر مغلوبیّته اوغرادیلار، قوشونون یاریسی اسیر دوشدو: «بایراق قالدیریب سفره چیخان زمان سواری عسگرلر گلدی: دوشمن گلیر- دئدی. دوشمنین سرکرده‌سی چاپا- چاپا گلدی. سکگیزینجی آیین ایکی‌سینده «آچیق آلتیر» گؤلو ساحیلینده «کاسوُی» اطرافیندا دؤیوشدوم. اوردا غالب گلدیم. اورادا تعقیب ائده‌رک یورودوم. همین آیین اون‌بئشینده کَیره باشیندا، اوچ بیرکوده تاتارلارلا ساواشدیم. خالقین یاریسی تابع اولدو و یاریسی... خیتای‌لارین تابعی اولدو.»

(مویون‌چور عابیده‌سی، ۱۹-۱۷- جو سطرلر).

وطنداش محاربه‌سینی غلبه ایله بیتیردیکدن سونرا مویون‌چور، گؤی تورکلر کیمی اطراف قبیله‌لری اؤزونه تابع ائتمک سیاستی یئریتمه‌یه باشلاییر. ۷۵۰- جی ایلده او «کئم» (یئنی‌سینی) چایی‌نین یوخارسیندا یاشایان «چیک» قبیله‌لرینی تابع ائدیر: بوندان سونرا بارس ایلینده (۷۵۰) چیک‌لره قارشی یورودوم. ایکینجی آیین ۱۴-ده کئم‌ده توقفوشدوم. همین ایل چیک‌لر تابع اولدو. (مویون‌چور عابیده‌سی ۲۰-۱۹- جی سطرلر). همین ایلین پاییزیندا منچوریانین شمال غربینده یاشایان تاتارلار اویغورلارا تابع اولماغا مجبور اولدولار. «یایی اورادا یایلادیم....اوندان سونرا همین ایلین پاییزیندا شرقه یورودوم، تاتارلاری چاغیردیم.» (مویون‌چور عابیده‌سی ۲۰- جی سطر). ۷۵۱- جی ایلده شمال غرب‌ده یاشایان هانسی بیر قبیله ایسه (قبیله‌نین آدی، عابیده‌ده سیلینیب) چیک و قیرقیزلارا کؤمک اوچون آدام گؤندریب، اویغولارا قارشی چیخیر: «دوْوشان ایلی‌نین (۷۵۱) بئشینجی آیینا قَدر... اؤتوکن اورمانی باشی اورادا...باشی اورادا ایدوک باشدان غرب‌ده «یاباش توکوش» جواریندا یایلادیم، سرایی اورادا یاراتدیردیم مین ایل‌لیک، اون‌مین گونلوک[۴۸] یازیمی، بیلگیمی اورادا یاستی داشا یاراتدیردیم. دوققوز اوغوز بَی‌لری گلدی... قبیله یئنه یاغی اولموش. «اؤرون بئی»ده، «قارا بؤلوک»ده، اونلار اوتورور. قیرقیزلارا طرف آدام گؤندرمیش.- سیز عصیان ائدین، «چیک»لری‌ده عصیانا قالدیرین،- دئمیش، من

[۴۸] - تقویم روزانه. هر گونده باش وئرن حاثه‌لری گؤسترن یازی.

عصیان ائدیم دئمیش... اؤتوکن...دئمیش... آیین اون‌دوققوزوندا «توتوک»ون باشچی‌لیغی ایله «چیک»لره قارشی مین نفرلیک دسته گؤندردیم. متّفقی اولان یئره قارشی آز عسگر گؤندردیم. باخ، دئدیم،- قیرقیز خانی «کوقمن» ایچینده... ائوینده، سراییندا، یاشاییر، سواری دسته‌لرینی متّفق‌لری‌نین یانینا گؤندرمیش. سواری دسته‌سینی منیم دؤیوشچولریم باسمیش، دیل[۴۹] توتموش.» (مویون‌چور عابیده‌سی ۲۴-۲۰سطرلر). اساس تهلکه بو ایدی کی، قارلوقلار دا چیک و قیرقیزلاری مدافعه اوچون قالخماغا حاضیرلاشیردیلار. آمما گئج قالدیلار: «متّفق‌لرینه آدام گلدی.- قارلوقلار متّفق‌لری‌نین یانینا گلمه‌دی،- دئدی. قارلوقلارا قارشی ایرتیش چایینی آرقار باشی‌نین توشوندا ائرقامیش آلتیمدا سال‌لا کئچدیم. اون‌بیرینجی آیین سککیزینده اونلاری قارشلادیم. «بوْلچو» چاییندا اوچ قارلوغو داغیتدیم.» (مویون‌چور عابیده‌سی. ۲۵-۲۶ سطرلر). مویون‌چور مین نفرلیک عسگرله چیک‌لره هجوم ائدیب اونلاری اطاعته گتیریر. (مویون‌چور. ۲۶- سطر). اویغورلاری و قیرقیزلاری قوْور و قارلوقلاری مغلوب ائدیر. بئله‌لیکله محاربه بیتیر. چونکی منبع‌لرده عصیانا تشبّث ائدن نامعلوم قبیله‌نین محو ائدیلدیگی گؤستریلمیر. من بو حادثه‌نین بئله تمام اولدوغونا اینانمیرام. اولا بیلمز کی، چیک، قیرقیز و قارلوق قبیله‌لرینی عصیانا تحریک ائدن نامعلوم قبیله اؤزو عصیان‌دا اشتراک ائتمه‌سین و اودا اولا بیلمز کی، اویغورلار عصیانین دیگر اشتراک‌چیلارینی جزاءلاندیرسینلار.

---

[۴۹] ـ اسیر.

آمما اساس قوّه اولان تشکیلاتچی قبیله‌یه توخونماسینلار. نهایت مویون‌چور عابیده‌سی‌نین منطیقینه دقّت ائتسک گؤروریک کی، مولّف بیرینجی اولاراق قارلوقلارا قارشی محاربه‌یه باشلادیغی و اوچ قارلوقو داغیتدیغینی یازیر. چیک‌لری ایسه خاقان اؤزو یوخ، اونون مین نفرلیک بیر آلایی «سوره‌رک گتیریر»، عابیده‌نین متن‌ینده قیرقیزلارلا دؤیوش‌دن صحبت بئله گئتمیر. بورادان بئله بیر نتیجه آلماق اولار کی، چیک و قیرقیزلاری نامعلوم بیر قبیله یوخ، بلکه قارلوقلار اویغورلارا قارشی عصیانا تحریک ائتمیشدیلر. بونو دا قید ائتمک لازیم دیرکی، قارلوق قبیله‌لری اویغورلارین شمال غربینده یاشاییردیلار.

۷۵۲- جی ایل‌ده محاربه یئنی‌دن باشلانیر. بو دفعه باسمیل، تورگیش و اوچ مقدس قبیله‌لری (اوچ ایدوک)[۵۰] اتفاق باغلاییر. دؤیوش اویغورستانین لاپ مرکزینده اؤتوکن (خانقای) مئشه‌لی داغلاریندا باش وئریر. اویغورلار متّفق‌لری مغلوب ائدیر، قارلوق و تورگیش‌لرین بوتون املاکینی الیندن آلیر.

«تایغون» گؤلو ساحیلینده توپلاشدیم اؤنچو دسته‌نی گؤندردیم،- دئیه اویغور خاقانی مویون‌چور یازیر،- آداملار گلدی. «قارا یوْتالیق» چایینی کئچیب اونلاری تعقیب ائدن دوشمنی گتیردیلر. من اونلارا طرف گئتدیم...قارلوقلارا قارشی آدام گؤندرمیش.- عصیان ائدین،-

---

[۵۰] -لئو قومیلی‌اف بئله حساب ائدیرکی، «اوچ ایدوک» قرم آدی دئییل، مسیحیّت اجماع‌سی‌دیر. اونلار «تروْایتسای»ا توپلانیردیلار. گمان کی، ۷۵۱-جی ایلین عصیانینی، اونلار دین‌سیز خاقانا قارشی ائتمیشلر. (قدیم تورکلر. ص ۳۷۸) بونو دا قید ائدک کی، مویون‌چور عابیده‌سینده، تاتار قومونون آدیندان اوّل ایدوک کلمه‌سی ایشله‌نیر.

دئمیش- داخیلده من اغتشاش سالیم،- دئمیش،- بابیردان...توپلاشـاق، - دئمیش. باسمیل‌لار یاغی اولوب ائویمه طرف گئتـدی. اونـلاری تـابع ائتمه‌دیم. چؤلدن اوچ قارلوق، اوچ مقدّس تاتـار...تـورگیش...اؤتـوکن‌ده من... باشی اورادا توققوشدوم، غالب گلدیم. «ایچوُی» چایینی کئچـه‌رک گون دوغاندا غالب گلدیم. اوندان اؤتـرو تورگیشـین، قـارلوغون مـالینی آلاراق، ائوینی داغیداراق، گئتمیش، ائویمه قاییتمیش... سکگیزینجی آی، من، تعقیب ائتدیم و گئتدیم، اورایا چاتدیم، باسمیل‌لاری، قـارلوقلاری... اورادا نیزه‌دن کئچیرتدیم.» (مویون‌چور عابیده‌سی ۲۷-۳۱ سطرلر). بـو زمانلاردان منبع‌لرده، اوچ ایدوک‌دان دا صحبت اولمور.

منبع‌لرین یازدیغینا گؤره، بو دفعه اونلار محو ائدیلمیشـدی. مـن بـو فیکیرده‌یم کی، بو زمانلاردان باشلایاراق منبع‌لرده اوچ ایدوک قبیله‌سی حاققینـدا صـحبت‌ده اولا بیلمـزدی. مـتن‌ده وئـریلمیش اوچ ایـدوک ایفاده‌سی فقـط تاتـارلارا عایـد اولا بیلـردی. همـین مـتن‌دن بیـر قـدر آشاغی‌دا اوچ ایدوک تاتار- «اوچ مقـدّس تاتـار» ایفـاده‌سـی واردیـر و مویون‌چور بو تاتارلارلا جنگ ائدیب اونلارا غالـب گلیـر. بونـا گـؤره‌ده ۷۵۲- جی ایل محاربه‌سینده باسـمیل، تـورگیش، تاتـارلارین اتّفـاقینی قطعی سـؤیلمک اولار. مویـون‌چـور عابیـده‌سـی ۳۱- جـی سـطریندن باشلایاراق بَرک زده‌لنمیشدیر.. قیریق- قیریق ایفاده‌لردن معلـوم اولـور کی، ۷۵۳- جو ایلده باسمیل‌لار (مویون‌چـور عابیـده‌سـینده اوغـوزلاپ، یازیلمیشـدیر) و قـارلوقلار مرکـزی حکومتـه قارشـی قـالخیر. آدی گؤستریلمه‌ین بیر تورک قبیلـه‌سـی‌ده اونـلارا قوشـولور. عادتـاً اویغـور عابیده‌لرینده مخصوصاً گؤی تورک، اورخون- یئنی‌سئی الیفبـاسـی ایلـه

گؤی تورک قبیله‌لری نظرده توتولور. قالان بوتون تورک قبیله‌لری اؤز سوی آدی ایله گؤستریلیر. دئمه‌لی بورادا آدی چکیلن تورکلر فقط گؤی تورکلرین قالیق‌لاری اولا بیلیردی. محاربه ایکی ایل چکیر و ۷۵۵- جی ایلده اویغورلارین تام غلبه‌سی ایله بیتیر: «اورادا اوتوران باسمیل‌لار، قارلوقلار محو اولدو». «قویون ایلینده (۷۵۵)...یایلاق‌لادیم». (مویون‌چور عابیده‌سی ۴۱-۴۲ سطرلر). «قارلوق‌لارین ساغ قالانی تورگیش‌لره قاریشیر» (مویون‌چور عابیده‌سی-۴۰-جی سطر). بوندان سونرا خیتای‌لارین کؤنوللو صورت‌ده اویغورلارا تابع اولماسی، اویغور خاقانلیغی‌نین شرق سرحدلرینی محکم‌لندیریر. آمما شمال‌دا قیرقیزلار ۷۵۸- جی ایله قدر مقاومت گؤستریرلر. لاکین مغلوب اولدوقدان سونرا اویغورلارا تابع اولورلار و اونلارین سرکرده‌لری اویغورلاردان رتبه آلیر. بئله‌لیکله، اویغورلارین شرقه، غربه و شمالا یاییلمالاری طبیعی سرحدلره چاتدیغی اوچون بیتیر. اویغورلار اؤزلری بیرلشدیریلمیش قبیله‌لری «قوناقلار» آدلاندیریردیلار. اویغور دؤلتی کونفئدراسیا تشکیل ائدیردی. دوققوز اوغوزلار، یعنی اویغورلار فئدراسیونا حاکم قبیله حساب ائدیلیردی. باسمیل و شرقی قارلوق‌لار، آلتی «تئله» قبیله‌سی (بوغو، هون، بایرقو، ایزگیل، تونرا، کیبی) ترکیبنیه داخیل ائدیلن قبیله‌لر سایلیردی. بو قبیله‌لرله اویغورلارین حقوق‌لاری برابر ایدی. تابع ائدیلمیش قبیله‌لر، دوققوز اوغوز قبیله‌سیندن چیخمیش و خاقان عائیله‌سی حساب اولان «یاغلاقار» طایفاسینا خراج وئریردی. اویغوروون قبیله اتّحادینا داخیل اولان قبیله‌لر، حقوقی جهت‌دن برابر اولسالار دا، خاقان قبیله‌سی‌نین داخیل اولدوغو دوققوز اوغوزلار، حتّی باسمیل و

قارلوقلار بؤیوک امتیازلارا مالیک ایدی. چین تاریخ‌چیسی یازیر کی: «بوزمانلاردا ایکی یاد قبیله (باسمیل، قارلوق) جنگ‌لرده همیشه قاباق‌دا گئدردی». [51] تصادفی دئییلدیر کی، مویون‌چور عابیده‌سینده باسمیل و قارلوق قبیله‌لری‌نین اویغورلارا قارشی بیر نئچه عصیان‌دان صحبت ائدیلیر. بو اوچ قبیله برابر حقوقلو اولسایدی باسمیل و قارلوقلار اویغورلارا قارشی عصیان ائتمزدی. دوققوز قبیله‌دن باشقا اویغورلار کونفئدراسیونونا داخیل اولمایان بیر سیرا قبیله‌لرله‌ده وار ایدی کی، اونلارلا سیخ مناسبت‌ده ایدیلر. آمما بو قبیله‌لر (نوْننی چایی‌نین ساحیلینده «خیتای»لار، آمور چایی ساحیلینده تاتارلار، اونلاردان جنوبا طرف «تاتابی» و «قاراکیبی»لر، «زابال کالیه»ده «دولئمان»لار، اویغورلاردان شمالدا «قیرقیزلار» و غیره) اؤز استقلالینی قورویوب ساخلامیشدی و هردن بیر قبیله‌لردن بو و یا دیگر قبیله‌لر ایله اویغورلار آراسیندا دؤیوش‌لر باش وئریردی. اویغورستانین شمال شرقینده یاشایان خیتای‌لار چین‌له قدیم‌دن دوشمن اولدوقلاری اوچون اویغورلارلا متّحد اولماغا مجبور ایدیلر. تاتابی و قاراکیبی‌لر حاققیندا دا عینی سؤزلری دئمک اولار. و آمما قیرقیزلار، ۷۱۱- جی ایلده قاپاغان خاقانین اوردوسو طرفیندن مغلوب ائدیلدیکدن سونرا قرقیز خاقانلیغی و قبیله‌لری پارچالانمیش و بیر نئچه قبیله عمله گلمیشدی. قدرتلی اولان قیرقیز قبیله‌سی ضعیف‌لمیش و اویغورلار اوچون یونگول غنیمته چئوریلمیشدی. قیرقیزلار اویغورلارا سمور دری‌سیندن (خزیندن) خراج

---

[51] ــن. ی. بیچورین. گؤستریلن اثر. ص۳۰۸.

وئریردیلر. قیرقیزلاردان باشقا جنوبی سیبری‌ده بیر نئچه بؤیوک قبیله‌ده (یئددی‌یئدره و کوچوقور قبیله‌لری) یاشاییردی. بونلار اویغورلارلا دایم جنگ ائدیردیلر.

تبّت جوغرافیاشناسی آلتای داغلاریندا و اونون جنوبوندا ایکی قبیله‌دن سؤز ائدیر. اونون یازدیغینا گؤره بو قبیله‌لردن بیری او قدر قاپالی بیر اؤلکه‌ده یاشاییرکی، قارلوقلار اورایا داخیل اولا بیلمیر بو قبیله‌نین باشچی‌سی‌نین تیتولو «ایکی ایل قول ارکین» یعنی ایکی ائل بیرلشمه‌سی‌نین ارکینی‌دیر. احتمالاً بو ایکی قبیله بیرلشمه‌سی مغلوب ائدیلمیش گؤی تورکلرین قالیق‌لاری‌دیر؛ اونلار «سی‌یئن‌بی»لر طرفیندن مغلوب ائدیلدیکدن سونرا آلتای داغلاریندا گیزلنمیش اولو بابالاری‌نین وطنینه سیغینمیشدیلار. اونلار قدیم عادت‌لرینه اویغون اولاراق «تؤلیس- تاردوش» سیستمینی یاراتمیشدیلار (ایکی قبیله‌نین بیرلشمه‌سیندن یارانان قبیله اتّفاقی). ایکینجی خالقی تبّت جوغرافیاشناسی «ایبیل کور» آدلاندیریر. بونلار تورک «کولوق کول‌چور»ون نسلیندن عمله گلمیش «چوموقان»لاردیلار. چوموقان‌لار قارلوق و تورگیش کیمی ایکی قدرت‌لی قبیله‌نین آراسیندا (جوغرافی جهت‌دن) یاشامالارینا باخمایاراق سکگیزینجی یوز ایل‌لیگین اورتالارینا قدر اؤز استقلال‌لارینی ساخلامیش یگانه «چو» قبیله‌سیدیر. بو قبیله‌نین تورپاقلاری «تارباغاتایا»نین غرب طرفینده یئرلشیردی. عرب تاریخچسی تاریخچسی- گردیزی همین دؤرده بو یئرلرده «کیماک»لارین یاشادیغینی گؤستریر. دئمه‌لی چین- تبّت منبع‌لرینده‌کی ایبیل کور- چوموقان قبیله‌سی ایله عرب منبع‌لرینده‌کی، «کیماک»

قبیله‌سی عینی‌دیر. جونقاریادا باسمیل و قارلوق قبیله‌لریندن باشقا علم عالمینده آز تانینان «باییرقو» قبیله‌سی‌ده یاشاییردی. بو قبیله گؤی تورک خاقان لیغی‌نین ایلک ایل‌لرینده بؤیوک و چوخ سایلی تورک قبیله‌لریندن بیری ایدی. آمما سونرالار «قاپاغان» خاقانین حاکمیّتی ایل‌لرینده تورکلره قارشی عصیان ائتدیگی اوچون اونلارین طرفیندن قیریلمیشدی. سکگیزینجی یوز ایل‌لیگین ایکینجی یاریسی‌نین اوّل‌لرینده باسمیل‌لار قارلوق‌لارلا بیرلیکده اویغور کونفئدراسیونونون اساسینی تشکیل ائدیردیلر. گؤرونور جونقاریادا یاشایان باسمیل‌لار ۷۴۷- جی ایلده اویغورلارا قارشی جنگ ائدن قبیله‌نین ساغ قالمیش و قاچمیش حصّه‌سیدیر. جونقاریادا یاشایان ایکینجی قبیله «اوغراق» قبیله‌سیدیر کی، مین ایل میلاددان اوّل جونقاریادا «اوقه» آدی ایله یاشایان قبیله‌دیر کی، تورگیش‌لرین شرقینده یاشاییردیلار. تورگیش‌لرده اویغورلارین متّفقی ایدیلر. عرب‌لر طرفیندن سیخیشدیریلان تورگیش‌لر اویغورلارلا متحّد اولماغا مجبور ایدیلر تورگیش‌لرین غربینده اویغورلارین دوشمن‌لری کنگرلر (اروپا منبع‌لرینده پئچئنق) و (گؤی تورک، اورخون ینی‌سئی عابیده‌لرینده «کَنه‌رَس») و تبّت منبع‌لرینده «قارا یونت‌لیق» یعنی قارا ایلخیلی یاخود قارا آتلی آدلانان قبیله یاشاییردی. «سئر جرارد گلاوسون» بوقبیله‌نین مسکون‌لاشدیغی یئری «اوروشان» و «فرغانه»ده یئرلشدیریر. ل. ن. قومیلی‌اف قید ائدیر کی، بو زمان همین اراضی‌ده فقط تورگیش‌لر یاشامیشلار. دئمه‌لی، قارا آتلی‌لار و تورگیش‌لر عینی قبیله‌دیر. گمان کی، همین بو تورگیش‌لردیر کی، کؤنول‌لو صورت‌ده اویغورلارا تابع اولمامیشدیلار.

۷۵۹-جی ایل‌ده اویغور حکمداری مویون‌چور خاقان وفات ائدیر. اونون بؤیوک اوغلو، تاج-تاختین وارثی نامعلوم بیر گناها گؤره ایسه اعدام ائدیلمیشدی. بونا گؤره اونون ایکینجی اوغلو «بوقو ایتیگن» خاقان تاختا چیخیر. بوقو خاقان مشهور چین سرکرده‌سی «پوقوخوآی آن»ین کوره‌کنی ایدی. بو زمان چین‌ده داخیلی ساواشلار باشلامیشدی. عصیان‌چیلار حتّی چین‌ین هر ایکی پایتاختی- چانان و لوْیان شهرلرینی‌ده اله کئچیرمیشدیلر. اویغورلار مویون‌چور خاقانین حاکمیّتی ایل‌لرینده هم امپراتور اوردوسونون ترکیبینده هم‌ده سربست دسته‌لر شکلینده امپراتور اوردوسو طرفینده عصیان‌چیلارا قارشی موفّقیت‌له دؤیوشوردولر. ۷۵۷- جی ایلده سربست اویغور دسته‌سی تیان‌شان داغلاری‌نین جنوب اتک‌لرینده فعالیّت گؤسترن عصیانچی دسته‌لرینی محو ائتمک امری آلیر. او زمان بورادا امپراتور اوردوسو «Qotszi-in» سرکرده‌لیگی آلتیندا عصیان‌چیلارا قارشی ساواشیردی. عصیان‌چیلار بو اوردونو برک سیخیشدیریردی. بونو ائشیدن اویغورلار عصیان‌چیلارا آرخادان و گؤزلنیلمه‌دن ضربه وورورلار. عصیان‌چیلار لویان شهرینی ترک ائدیب «خوان‌خه» چایی‌نین او طرفینه چکیلیرلر. بوندان سونرا اویغورلار تالانا باشلاییرلار. ایکی عبادتگاهی یاندیریر، اون‌مین نفری اؤلدورورلر. فقط قوجالار اویغورلارین سرکرده‌سینه اون‌مین توپ ایپک پارچا گتیردیکدن سونرا اویغورلار چینی ترک ائدیب گئدیرلر.

۷۵۸- جی ایلـده اویغـورلار قیرقیـزلاری تـابع ائتمـک‌لـه مشـغول اولدوقلاری اوچون چین‌ین داخیلی ایشـلرینه قاریشـمیرلار. ۷۵۹- جـی ایلده بوقو ایتیگن خاقان حاکمیّـت باشـینا گلدیکـدن سـونرا ایکـی ایـل

عصیان‌چیلارا قارشی اوزوجو دؤیوشدن سونرا پوقوخوآی آن (یعنی قاین‌آتاسینا کؤمک ائتمیر.) ۷۶۱ -جی ایلده عصیان‌چیلارین رئیسی «شیسمین» اؤلدورولور. اونون بؤیوک اوغلو «شی‌چائوای» عصیان‌چیلارا رهبرلیک ائتمه‌یه باشلاییر. همین واخت چین امپراتورو دا اؤلور. شی‌چائوایی اویغور خاقانینا تکلیف ائدیر کی، امپراتورون اؤلوموندن استفاده ائده‌رک خزانه‌نین دفینه‌سینی و تاجی گؤتورسون، خالقی ایله تورپاغی اونون اوچون ساخلاسین. خاقان بو تکلیفه طاماح‌لانیر و جنوبا گئتمه‌یه حاضرلاشیر. ۷۶۲- جی ایلین سکگیزینجی آییندا چین سارایینداندا ائلچی گلیر و خبر وئریر کی، یئنی امپراتور «دایت‌سزون» چین تاختینا چیخمیشدیر. بو همین دایت‌سزون ایدی کی، ۷۵۷- جی ایلده اویغورلارلا بیرلیکده عصیان‌چیلاری مغلوب ائتمیشدی.[۵۲]

۷۶۲- جی ایلین پاییزیندا اویغور اوردوسو جنوبا طرف حربه چیخیر. آمما هئچ کیم بیلمیرکی، بو لشکر کیمه قارشی- عصیان‌چیلار یا امپراتور لشکرینه قارشی جنگه گئدیر؟ امپراتورا مخفی خبر چاتیر کی، یوز مین نفرلیک اویغور اوردوسو سرحدّی کئچمیشدیر. بو خبر چین‌لیلری دهشته سالیر. امپراتور اعیان‌لاردان بیرینی اویغور اوردوسونا گؤندیریر. چین اعیانی امپراتورا مخفی خبر گؤندریر کی، اویغور اوردوسو دؤرد مین نفرلیک ضربه، اون مین نفرلیک کؤمکچی عسگردن عبارت‌دیر. بونلار اؤزلری ایله قیرخ مین آت آپاریرلار. خاقان و اونون

---

[۵۲] - ن. ی. بیچورین. گؤستریلن اثر. ص ۳۱۷-۳۱۶.

خانیمی دا اوردودادیر. امپراتور پوقوخوآن‌آنه امر ائدیر کی، اویغـورلارلا گؤروشسون. پوقوخـوآن‌ان کـوره‌کنینـی راضـی سـالیر کـی، قوشـونونو عصیان‌چیلارا قارشی چئویرسین. خاقان تکلیف ائدیلن بیر نئچه شـرطی ردّ ائدیر، و سانچ‌ژو مسیرینده حرکت ائتمک حاققینـداکی پلانـی قبـول ائدیر. ۷۶۲- جی ایلده شانچ‌ژو دا امپراتور اوردوسو ایله خاقان اوردوسو بیرلشیر. امپراتور اوردوسونا چین امپراتورونـون ولیعهـدی باشـچی‌لیـق ائدیردی.

خاقان اؤزونو حتّی چین تاخت- تاجی‌نین ولیعهدی ایلـه‌ده دیکتـاتور کیمی آپاریر. چین ولیعهدی اویغور عادتی ایله خاقانـا تعظـیم ائتمکـدن امتناع ائتدیکده او، ایکی چین اعیانینی اؤلونجه‌یه قـدر دؤیـدورور. بونـو چین سالنامه‌چیسی بئله تصویر ائدیر: بو، زامان خان شانچ‌ژو شهری‌نـین شمالیندا سنگرده دورموشدو. پادشاه اونونلا گؤروشه گئتدی. خـان اونـو مذمّت ائله‌دی کی، اونون قارشی‌سـیندا تعظـیم ائتمیـر. «تسـزی‌مـائو» دئدی کی، خاقان امپراتورون دوغما نوه‌سی‌دیر. هـر ایکـی امپراتـور بـو دونیـادان کؤچموشـدور و عادتـه گـؤره بئلـه حرکـت ائتمـک لازیـم دئییلدی....خاقان اونلارین فکرلرینی دییشمه‌یینی غیر ممکن اولدولوغونو گؤره‌رک تیسزی مائونو چیخارماغینی امـر ائتـدی و اعیـان‌لاردان «وَی شائوخوآ» و «بَی‌کو»یه یوز چوبوق ووردوردو کی، بوندان دا اونلارین هر ایکیسی ائله همین گئجه اؤلدو. شاه اؤز دوشرگه‌سینه قاییتدی. خاقـانین تحقیر ائدیلدیگینی گؤرن امپراتور اوردوسو بیرلشمیش قوّه‌لرلـه اویغـور اوردوسونو قیرماق ایسته‌دی. «لاکین خاقان اونلاری ساخلادی. چـونکی

داخیلی قاریشیق‌لیق هلـه آرادان قالدیریلمامیشـدی».[۵۳] بونـدان سـونرا بیرلشمیش چین- اویغور اوردوسو اطراف تورپاقلاری تالان، ووروشمانی دوام ائتدیریرلر. «قانمو» سالنامه‌سی‌نین یازدیغینا گؤره عصیان‌چیلاردان آلتمیش مین نفر اؤلدورولور، ایییرمی مین نفر اسیر آلینیر. «شی‌چائوْای» شرق پایتـاختینی- لوْیـان شـهرینی تـرک ائـدیب. «مـوچ‌ژو» قالاسـینا چکیلیر. ۷۶۲- جی ایلین نـوامبر آیینـدا لویـان آزاد ائـدیلیر و خاقـان امپراتورو تبریک ائدیر. بو زامان «فانیـان» قالاسـی‌نـین- باشچیسـی دا شهری تسلیم ائدیر. مـوچ‌ژو قالاسـی‌نـین باشچیسـی شـی‌چـائوای‌یـه مصلحت گؤرور کی، قوّه توپلاماق اوچون گئتسین و او قالانی ترک ائدن کیمی باشچی قالانی تسلیم ائدیر. او، بیر نئچه کـؤچری و سـواری ایلـه تاتابی و خیتای‌لارین یانینا گئتمک ایسته‌ییر، لاکـین تعقیـب ائدیلـدیگی اوچون مئشه‌ده اؤزونو آسیر و بئله‌لیکله، چین‌ده یئددی ایل دوام ائـدن اؤلکه داخیلی ساواش بیتیر. سونرا اویغور اوردوسو یئنه‌ده تالان ائتمه‌یـه مشغول اولور و چین قوشونو دا اشتراک ائدیر. چین تاریخ‌چیسـی یـازیر کی: «شهرده بیر آدام سلامت قالمامیشدیر. هـر یئـر داغیدیلمیشـدیر. اهالی پالتار عوضینه اوستونو کاغاذ ایله اؤرتوردو».[۵۴] سونرا حادثه‌لر ائله گتیریر کی، پوقوخوآن‌آن اؤزو امپراتورا قارشی عصیان قالـدیریر. بـورادا حادثه‌لرین گئدیشینی ایزله‌مه‌یه امکان یوخدور. تکجه اونو قیـد ائتمـک لازیم‌دیر کی، منشأیی اویغور اولان بو سـرکرده عؤمـور بویـو امپراتـورا

---

[۵۳] – ن. ی. بیچورین. گؤستریلن اثر. ص ۳۱۸.

[۵۴] – ن. ی. بیچورین. گؤستریلن اثر ص ۳۱۹.

صداقت‌له قوللوق ائتمیشدی. قیرخ‌آلتی قوهومونو ایتیرمیشدی. اوغلونو ایسه عصیان‌چیلارا اسیر دوشدویو اوچون اوردونون سیراسی قارشی‌سیندا اعدام ائتمیشدی. ایکی قیزینی شاهزاده‌لرین یئرینه اوزاق یئره آره وئرمیشدی. اویغور خاقانینی-کوره‌کنینی ایکی دفعه امپراتورا قارشی محاربه ائتمکدن منع ائدیب اونون دوشمن‌لری‌نین اوستونه گؤندرمیش، چین پایتاختینی ایکی دفعه عصیان‌چیلاردان گئری آلمیشدی. بوتون بونلارین عوضینه امپراتورون یاخین آداملاری اونا بهتان ائتمیشدی. اعدام‌دان قاچماق اوچون پوقوخوآی‌ان عصیان ائتمیشدی. اونون سرکرده‌لیگی‌نین آلتیندا چین قوشون‌لاریندان باشقا تبّت، توْقوْن و اویغور قوشون‌لاریندان عبارت قدرتلی بیر لشکر توپلانیر. آمما چین پایتاختینا هجومون آن شدّتلی واختیندا پوقوخوآی‌ان غفلتاً وفات ائدیر. بونونلا دا چین امپریاسی خلاص اولور و پوقوخوان‌آن‌ین یاراتدیغی اتّفاق داغیلیر. اویغورلار تبّت‌لیلرین متّفق‌لریندن دوشمن‌لرینه چئوریلیرلر. اویغور حکمداری «مودو باغاتارقان تون» چین‌لیلرین «شوفان» اوردوسونون رئیسی «بای‌یوآ قوان»لا بیرلشیب تبّت‌لیلرین دوشرگه‌سینه هجوم ائدیر، اللی مین انسانی دوغراییرلار. اون مین نفری اسیر توتوب، چوخلو آت، دَوه، اؤکوز و قویون غنیمت اله کئچیریرلر. بئش مین چینلی عائیله‌سینی آزاد ائدیرلر. ۷۶۸- جی ایلده اویغور خاقانی‌نین آروادی وفات ائدیر. ۷۶۹-جی ایلده امپراتور پوقوخوآی‌آن‌ین کیچیک قیزینی اویغور خاقانینا اره وئریر. امپراتور باشقا جهیزلرله برابر خانیما اییرمی مین توپ ایپک باغیشلامیشدی و اونو شاهزاده‌یه لاییق طنطنه ایله کؤچورموشدو.

۷۷۸- جی ایلده اویغورلار گؤزلنیلمه‌دن چین‌ین داخیلی ایالـت‌لرینـه هجوم ائدیر. اونلارا قارشی گؤندریلن چین قوشـونونو مغلـوب ائـدیرلر، اون مین نفره یاخین آدام اؤلدورورلور یاخود یـارالانیر. اویغـولار طلـب ائدیرلر کی، چین حکومتی اونلاردان اون مین آت آلسین. آمما امپراتور اؤز خـالقینی وئرگـی وئرمکلـه وار- یوخـدان چیخارتمـاق ایسـته‌میـر. ایکی‌یوزقیرخ مـین تـوپ ایپـک وئریـب یـالنیز آلتـی مـین آت آلیـر. اویغورلارا قارشـی گؤنـدریلن ایکینجـی اوردو اونـلاری مغلـوب ائـدیر. ۷۷۸- جی ایلده امپراتور وفات ائدیر و «دتسزون» چین تاختینا چیخیـر. بو خبری اویغورلارا چاتدیرماق اوچون خاقانین یانینا ائلچـی گؤنـدریلیر. بو زمان خاقان بوتون قوشونو ایله سرحّده گئتمه‌یه حاضرلاشیردی، بونـا گؤره‌ده ائلچی‌لری سویوق قارشلاییر. سرکرده‌لردن بیـری «گـون‌باغـا= دوْن‌موْخَه» تارقان خاقانا دئییر: «تان بؤیوک دولت‌دیر و بیزیم‌له صـلح ایسته‌ییر. بوندان اوّل «تای‌یوآنا» حمله ائتدیک و بیر نئچه مـین قویـون آپاردیق، اونلار دا یولدا اؤلدو. ایندی بوتون قوّه‌لریمیزله اوزاق دؤیوشـه گئدیریک. آمما غلبه چالماسـاق، نئجـه قاییـداجـاغیق؟». [55] خاقـان اؤز سرکرده‌سینه قولاق آسماق ایسته‌میر. بوندان غضب‌لنن گون‌باغا تارقان خاقانا هجوم ائدیب اونو اؤلدورور. اونونلا بیرلیکده مصـلحت‌چیلرینـی و دوققوز طایفایا منسوب ایکی مین اویغورو دا اعدام ائدیر. اؤزو «خه-قو-دولو» (قات قوتلوغ بیلگـه) خاقـان آدی ایلـه تاختـا اوتـورور. قـان‌مـو سالنامه‌سینده بو حادثه‌نین ۷۸۰-جی ایلده باش وئردیگی گؤستریلیر.

---

[55] -ن. ی. بیچورین. گؤستریلن اثر ص ۳۲۳.

هون‌لار، تورکلر و قدیم موغول‌لار «ابـدی گؤیـو» حیـاتین منبعـی و تانریسی ساییر، اونا ستایش ائدیردیلر. قدیم اویغورلار ایلک دؤرلرده اؤز سلفـلری و قونشولاری کیمی «گؤک تانری»یا ستایش ائدیردیلر. آمـما «بوقو ایتیگن» خاقانین دؤرونـده اونـلار مـانی دینینـی قبـول ائتـدیلر. مسیحی اویغورلار وطنداش محاربه‌سـینده خاقـانین مخـالفـلـری‌نـین جبهه‌سینده اولماقدا بؤیوک سهو ائتمیشـدیلر. مویـون‌چـور اؤزو کوهنـه دینه بیعت ائدیردی. مـانوی‌لیـک اونـدان سـونرا قبـول ائدیلمیشـدی. منبع‌لرین وئردیگی معلوماتا گؤره اویغورلار مانی دینینی قبول ائتمـزدن اوّل بودیسم «بورهان- بودا» دینینـه بیعـت ائـدیردیلر. گؤرونـور کـی، اویغورلار بودیسم‌له یئـددینجی یـوز ایـل‌لیکـده تـانیش اولموشـدولار. منبع‌لرده بیر اویغور بَی‌نین «پوسا» لقب‌لی اولـدوغو گؤسـتریرلر. پوسـا «بودیساتو» سؤزونون تورک واریانتی‌دیـر. بـودی‌سـاتو بودیسـم‌ده بیـر رتبه‌دیر. مانی دینینی قبول ائتدیکدن سونرا قیده آلینمـیش ۸۳۲- جـی تاریخلی بیر سندده دئییلیر: «کئچمیشده اویغورلار جاهل اولدوقلاریندان شیطانی بورهان اولاراق تانییردیلار، ایندی حقیقتی آنلادیـلار». مـؤلّفین قصدی کئچمیشدن ۷۳۲- جی ایلدن اوّل‌کی دؤر، یعنی اویغورلارین هله بودیسمه ایناندیغی دؤرو نظرده توتـور. ۷۶۲- جـی ایلـده مـانی دینـی اویغورلارین دولت دینی اولدو. چین منبع‌لرینـه گـؤره، اویغـورلار مـانی دینینی ۷۶۳- جی ایلده «شی‌چائو»نـون عصـیانینی یاتیردیقـدان سـونرا قبول ائتمیشدیلر. معلوم اولدوغو کیمی مویون‌چـور ۷۵۹- ایلـده وفـات ائتمیش و اونون ایکینجی اوغلو «ایتیگن» (تورک آدی بوقو خاقان) تاختا چیخمیشدیر. گمان ائتمک اولارکی، اویغورلار مانی دینینی قطعـاً اونـون

مویون‌چور حاکمیّتی ایل‌لرینده (۷۶۷-۷۶۶) قبـول ائتمیشـدیلر. بعضـی منبع‌لره گؤره بوقو خاقانین دؤرونده ۷۶۲- جی ایلده قبول ائتمیشدیلر و اویغور خاقان‌لاری اؤز هم‌دین‌لرینی چین‌ده، اورتا آسیادا و دیگر یئرلرده مدافعه ائدیردیلر. مانی دینینی قبـول ائتمـه‌سـی اویغـورلارلا اونلاریـن قونشولاری- اورتا آسیا مسلمان‌لاری، بودیسـت تبّـت‌لیلـر، کنفسیوسـا اینانان چینلی‌لر و شامانیست قیرقیز خاقان‌لیغی آراسیندا نفاق سالدی.

مانی دینی‌نین قبـول ائدیلمـه‌سـی یئنـی الیفبـانین، تـاریخ‌ده اویغـور الیفباسی‌نین آدی ایله تانینان و قبول ائدیلمسینه سبب اولدو. بـو الیفبـا یئنی سغد الیفباسیندان تؤرمیشدیر، چوخ ساده و راحـت‌دیـر. سـطیرلر یوخاریدان آشاغی و ساغ‌دان سـولا یـازیلیر. (گـؤی تـورک، اورخـون- ینی‌سئی الیفباسی دا بئله ایدی). مانوی، مسـیحی و اسـلامی مـتن‌لـری همچنین تورفان حقوق سندلری بو الیفبـا ایلـه یازیلمیشـدی. بـونلارین ایچینده ان قدیمی مانوی متن‌لری‌دیر، چـونکی اونـلار تلفّـط و گرامئـر باخیمیندان گؤی تورک، اورخون- یئنی‌سئی الیفباسـی ایلـه یـازیلمیش عابیده‌لریله داها یاخین‌دیر. بونلارین ان قدیمی، ۷۵۹- جـی ایلـه عایـد ائدیرلر.

مانی دینی احکام‌لاری حتّی یاغ و سوت ایشلتمه‌یـی قاداغـان ائـدن اوروج گونلری نظرده توتدوغونا گـؤره اویغـور چوبـان و شـکارچیلاری آجیندان اؤلمه‌مک اوچون بوستانلارا یوروش ائتمه‌یـه مجبـور اولـورلار. بئله‌لیکله اویغـورلار آراسـیندا اکـین‌چـی‌لیـک باشـلانیر. چؤلـده یئنـی قانون‌لارین قویولماسی تجارتین‌ده انکشافینا تکان وئریر.

قید ائتمک لازیم‌دیر کی، مانی دینی قدیم اویغـورلارین طبیعتینـه او

قدرده اویغون دئییلدی. بونا گؤره‌ده اویغورلار آراسیندا مانی دینینی حکمرانلیغی اوزون سورمور. ۸۴۰- جی ایلده «کؤچو» دولتی یارانیر و اویغورلار یئنی‌دن بودیسم دینینه قاییدیرلار. دؤققوزونجو قرن‌ده اویغورلارین اوتوراق حیاتا کئچمه‌سی‌ده اونلارین قطعی شکیلده (اسلام دینینی قبول ائتمه‌سینه‌دک) بودیسم دینینه کئچمه‌سینه شرایط یارادیر.

گؤی تورکلرین قرارگاه‌لاریندان فرقلی اولاراق اویغورلارین پایتاختی کئچه آلاچیق‌لاردان قورولموش قرارگاها بنزه‌میردی. یئنه‌ده گؤی تورکلردن فرقلی اولاراق اویغورلار گئنیش شکیلده شهرلر سالیردیلار. هم‌ده بونو بو ایشین اوستاسی اولان سغدلی‌لره و چین‌لیلره تاپیشیریردیلار.

اویغورلارین پایتاختی «قاراقوروم» اؤز گؤرکمینی دییشمیشدی. هله مویون‌چور عابیده‌سینده ۷۵۸- جی ایلده سئلئنگا چایی‌نین ساحیلینده «بای بالیق» (وارلی شهر) شهری‌نین سالیندیغی خبر وئریلیردی. اویغورستان سرعتله مدنی اؤلکه‌یه چئوریلیردی. مویون‌چورون سفرلری سایه‌سینده اویغورلار اوچون چوخ ال‌وئریشلی شرایط یارانمیشدی. شرق‌ده ختای‌لار، شمال‌دا قیرقیزلار اویغور خاقانینا تابع ائدیلمیشدی. غرب‌ده قارلوق‌لار اؤز ایشلری ایله مشغول ایدیلر و اویغورلاری ناراحت ائتمیردیلر. جنوب دا خرابازارا چئویریلمیش چین یئرلشیردی. ایلک اویغور خاقان‌لاری- «قوتلوغ بیلگه چور» خاقان (۷۴۴-۷۴۷) مویون‌چور خاقان (۷۵۹-۷۴۷) بوقو ایتیگن خاقان (۷۸۰- ۷۵۹) اؤز قبیله‌لرینه دایانیب گؤی تورکلره بنزه‌مه‌یه چالیشیردیلار.

۷۶۲ – جی ایلین مقاوله‌سینه گؤره اویغورلار چین امپراتورلوغوندان

بیر نئچه امتیاز آلمیشدیلار.

امپراتور «دتسزون» یاواش-یاواش بو امتیازلاری لغو ائدیر. بو دا اویغور خاقانینی غضب‌لندیریر. ۷۷۹ - جی ایلده چین‌له مناسبت‌لر چوخ کسگین‌لشیر. دوققوز اوغوزلار محاربه و قازانج الده ائتمک ایسته‌ییردیلر. آمما متّفق قبیله‌لر ایسه محاربه ایسته‌میردیلر چونکی، جنگ اونلارا تلفات و تهلکه گتیریردی. محاربه مسئله‌سی‌نین مذاکره‌سینده خاقان و اونون طایفاسی ایله اکثریّت آراسیندا ضدّیت یارانیر. اعیان‌لاردان گون باغا تارقان عصیان قالدیریب بوقو ایتگن خاقانی اؤلدورور و اؤزونو حاکم اعلان ائدیر (۷۸۰- جی ایل). بئله‌لیکله اویغورلارین ان بؤیوک قبیله‌سی اولان یاغلاقلار سوْیونون اونلارلا بیرلیکده دوققوز اوغوزلارین حاکمیّتینه سون قویولور.

یئنی خاقان «قات‌قوتلوغ بیلگه» ایلک نوبه‌ده چین سرایینا ائلچی‌لیک گؤندریر. اونون زمانینا قدر ائلچی‌لر چین پایتاختینده قوناق حساب ائدیلیردی و «چانان» شهرینده قالدیقلاری مدّت اونلارین ساخلانماسینا چکیلن خرج‌لری چین دولتی وئریردی. ائلچی‌لر ایسه تخمیناً مین نفردن عبارت اولوردو. اونلار ائولرینه قایداندا آپاردیقلاری شئی‌لر یوخلانمازدی، چانان شهری‌نین رئیسی گیزلی صورت‌ده خبر آلیر کی، اویغورلار چانان شهریندن کیسه‌لرده چین قیزلارینی آپاریرلار. چین قانونلاری چین قیزلارینی آپارماغا اجازه وئرمیردی. شهرین رئیسی اوزون بیزله کیسه‌لری یوخلادیغیندا آلدیغی معلوماتین حقیقت اولدوغونا اینانیر. تصادفاً بو زمان ائلچی‌لره اویغور خاقانین عمی‌سی «تودون‌ایمیشا» باشچیلیق ائدیردی. شهر رئیسی دولت مأمورلاریندان

بیرینه اؤیردیر کی، تودونا ادب‌سیزلیک ائتسین. تودون بوندان غضب‌لنیر و اونو قامچی ایله دؤیور. شهر رئیسی بوندان استفاده ائدیب اونون اشیاءسینی آختاریر. کیسه‌ده قیز آپاردیغی‌نین اوستو آچیلیر. او دا قوشونو دوزدورور و تودونو و اونون یولداشلارینی اعدام ائتدیریر (۷۸۰- جی). امپراتور ۷۸۱- جی ایلده اویغور خاقانینا ائلچی‌لر گؤندریر و اونلار تودونون و داها اوچ نفرین کولونو اویغورلارین پایتاختا گتیریرلر. ائلچی‌لری اللی گون اویغورلارین یانیندا ساخلاییر و نهایت خاقان ائلچی‌لرین رئیسی «خون»و آزاد ائدیر و خبر گؤندریر کی، «اعیان‌لار هامیسی، سنین اؤلومونو ایسته‌ییر. تکجه من عکس فکرده‌یم. تودون آرتیق اؤلموشدور. ایندی سنی اؤلدورورسم، بو قانی قانلا یوماق اولاردی و منه منفعت گتیرمیر، یاخشی اولمازمی کی، من قانی سو ایله یویوم؟ منه خبر گتیردیلر کی، آتلارین یول خرجی حکومته ۱۸۰۰۰۰ باشا گلمیشدیر. تئزلیکله منیم بو خرجیمی اؤده‌یین». [۵۶] ایکی ایل سونرا ۷۸۳- جی ایلده چین پایتاختینا اویغورلارین یئنی ائلچی‌لری گلیر. نتیجه‌ده چین ایله اویغورستان آراسیندا آشاغیداکی شرطلرله صلح مقاوله‌سی باغلانیر:

۱- خاقان اؤزونو چینین والیسی اعلان ائدیر.

۲- چین‌ده‌کی اویغور سفیرلیگی ایکی‌یوز نفردن آرتیق اولمامالیدی.

۳- مجبوری تجارت اوچون چینه مین‌دن آرتیق اولماماق شرطی ایله آت آپارماق اولاردی (اوّل‌لر آلتی مین ایدی).

---

[۵۶] – ن. ی. بیچورین. گؤستریلن اثر. ص ۳۲۶.

۴- چین‌لی‌لری سرحدّن کنارا آپارماق قاداغان ائدیلیردی.

مقاوله ۷۸۸- جی ایلده نکاح (شاهزاده «سیان‌آن» خاقانا آره وئریلیردی) و تبّته قارشی حربی اتّفاق‌لا محکم لندیریلدی. مملکتین داخیلینده قات قوتلوغ بیلگه خاقان محکم قانون‌لار قویموشدو و بو قانون‌لاری پوزان‌لاری جزالاندیریردی. مثلاً اوّل‌کی سلاله‌نین ایکی شاهزاده‌سی اونون امری ایله اعدام ائدیلمیشدی. چین منبعی قات‌قوتلوغ خاقانی مرد و ایگیت آدام کیمی سجیّه‌لندیریر. اویغورستان چین‌ین والی‌لیگی اولماقدا ایتیردیگیندن چوخ قازانیردی. اصلینده اویغورلار چینه یوخ، چین اویغورلارا آسیلی‌ایدی. خصوصاً کی، غربده محاربه اوچون امپراتورلوغون کیفایت قدر قوشونو یوخدو. بو مسئله‌ده چین تمامیله اویغورلاردان آسیلی ایدی و اویغورلارچینه کؤمک ائدیردیلر، عوضینده ایسه گئتدیکجه داها چوخ حقق طلب ائدیردیلر. چین حکومتی اونلارین حاققینی وئریردی. اویغورلار چین طرفینده تبّته قارشی محاربه آپاریردی.

۷۸۹- جی ایلده تبّت قوشونو بئش‌بالیق (بئیتین) شهرینه طرف حرکت ائدیر. اویغور قوشونو شهرین مدافعه‌چیلرینه کؤمه‌یه گلیر و تمامیله مغلوب اولور و اونون دا سببی «شاتو» قبیله‌لری‌نین خیانتی اولور. شاتو قبیله‌سی تبّت‌لیلرین طرفینه کئچیر. ۷۹۰- جی ایلده تبّت‌لیلر بئش‌بالیغی توتورلار. بئش‌بالیغین یاخین‌لیغیندا اولان «کوچا، کاراشار، خوْتان و کاشغر» اونلارا (تبت‌لیلره) تابع اولمور. ۷۹۱- جی ایلده تبّت قوشونو «خوان‌خه» (هوانگ‌هو) چایی‌نین بویو هجوم‌لارینی داوام ائتدیریر. آمما «لینچ‌ژو» یاخین‌لیغندا اویغور قوشونو اونلارین

قاباغینی ساخلاییر و سونرا مغلوب ائدیر. اویغورلار گئدنـدن سـونرا تبّت‌لیلر یئنه‌ده هجـوم‌لارینـا داوام ائـدیر و چـین تورپـاقلارینی تـالان ائدیرلر. قات‌قوتلوغ بیلگه خاقان دوققوز اوغوز قبیلـه‌سـیندن دئییلـدی، بونا گؤره‌ده حاکمیتی اله آلدیقدان سونرا دوققوز اوغـوز قبیلـه‌سـی‌نـین امتیـازلارینی لغـو ائـدیر. مبـارزه‌دن غالـب چیخـان آلتـی قبیلـه‌نـین نماینده‌لری اؤز آزادلیـق‌لارینـی قورومـاق اوچـون مرکـزی حـاکمیّتین گوج‌لنمه‌سینی ایسته‌میردیلر. بو دؤردن باشلایاراق اویغـور خاقـان‌لیغـی اصلینده موْنارخیا[57] دئییل بلکه عؤمورلوک سئچیلین خاقـان طرفینـدن اداره ائدیلن جمهوریّت اولور. حاکمیّت ورثه‌لیک یولو ایله آتادان اوغولا کئچمیر. بو فاکت اویغور دولتینی قـدیم یونـان و روم ایلـه بیـر سـیرایا قویور. آسیادا بو تیپ‌لی ایلک دؤلت اویغور خاقان‌لیغی اولموشدور.

حاکمیّت قبیله رهبرلری‌نین الینده اولور. خاقانی قبیله رئیس‌لری‌نـین قورولتایی سئچیر. بو بیـر نـوع سـئچگیلی مونارخیـا ایـدی. بـو دؤرده خاقان‌لار او قـدر ضـعیف ایـدی کـی، تـاریخ اونـلاری وصـف ائتمـک ایسته‌مه‌میشدی.

۷۸۹- جو ایلده قات‌قوتلوغ بیلگـه خاقـان وفـات ائتدیکـدن سـونرا اونون اوغلو «دوْلوْسی» تاختا چیخمیشدی. آمما خاقان‌لیغا ورثه‌لیک یولو ایله گلمه‌میشدی، اعیان‌لار شوراسی طرفیندن سئچیلمیشـدی. گؤرونـور کی، قات‌قوتلوغ خاقانین نفوذو او قدر گوجلو، شخصیّتی او قـدر مشـهور اولموشـدور کـی، اعیـان‌لار شوراسـی محـض اونـون اوغلونـو خاقـان

---

[57] - مطلقیّت. واحید حاکمیّتلی‌لیک. دیکتاتوری.

سئچمیشدیر. اعیان‌لار شوراسی اونا «پان‌قوآن‌تیگین» تیتولو وئریر. امپراتور اونا «بیگه چژوْیی‌چژئن خان» تیتولو وئریر. بو زمان تبّت ایله محاربه یئنی‌دن باشلانیر. اساس دؤیوش‌لر جونقاریادا، بئش‌بالیق اطرافیندا گئدیردی. بئش‌بالیق اطرافیندا یاشایان شاتو قبیله‌سی شرقی قارلوق‌لار، بایان و تورک قبیله‌لری اویغورلاردان ناراضی ایدی. چونکی چین منبع‌لرینه گؤره اویغورلار اونلاری تالان ائدیردی. بونا گؤره، بو دؤرد قبیله گیزلینده تبّت‌ین غلبه‌سینی اؤز آزادلیغی کیمی گؤزله‌ییردیلر. تبّت‌لیلر شاتو قبیله‌سی‌نین کؤمه‌یی ایله بئش‌بالیغی توتورلار. شرقی قارلوق ایسه جونقاریانی اشغال ائدیرلر. اویغور قوشونو و چین جانشینی «یان‌شی‌قو»نون رهبرلیک ائتدیی بئش‌بالیق حربی دسته‌سی مغلوب ائدیلیر، بیرلشمیش اویغور- چین اوردوسونون اوچ‌ده ایکی حصّه‌سی اؤلدورورلور. اویغور قوشونونون باشچیسی اوردونون قالیغینی بیر یئره توپلاییب «سیچژو»یا داخیل اولماق ایسته‌ییر و جانیشینه‌ده چینه قاییتماغی تکلیف ائدیر. «سی‌قو» اؤزونو اؤلدورور. اویغورلار جنوبا چکیلمه‌لی اولورلار.

۷۹۴- جو ایلده قوچلوغ بیلگه خاقانا آروادی‌نین الی ایله زهَر وئریلیر و تاختا اونون کیچیک قارداشی چیخیر. آمما صاحب منصب‌لری قصرین اعیان‌لاری ایله بیرلشیب اونو اؤلدورورو. خاقانین کیچیک اوغلو «آچژو»نو وارث اعلان ائدیرلر. بو زمان تبّت‌له دؤیوشن قوشونون سرکرده‌سی پایتاختا قاییدیر. آزیاشلی خاقان و بوتون اعیانلار اونون قاباغیندا اوزو اوسته یئره اوزانیب خاقانین دَییشمه‌سی شرایطینی اونا ایضاح ائدیرلر. سرکرده، خاقانین جوان‌لیغینا حیفی گلیر و اونا والی

اولاجاغینا آند ایچیر. چین حکومتی اونا «فین‌چان خان» تیتولو وئریر. بیر ایلدن سونرا، ۷۹۵- جی ایلده فین‌چان خاقان اؤلور. (چین سالنامه‌سی اونون اؤلومونون سببینی گؤسترمیر). اعیان‌لار شوراسی ناظیر قودولونو خاقان سئچیر. امپراتورون فرمانی ایله اونا آی تئنری قوتلوق بیلگه «خوآی‌سین خان» رتبه‌سی وئریلیر. اونون حاکمیّتی ایل‌لریندە آنا یاسا (قانون اساسی) قبول ائدیلیر. بو قانونا گؤره، خاقان یالنیز تاخت‌دا اوتورمالی ایدی، دؤلت ایشلرینی اونون معاونی- چین‌لیلرین «چئنسیان» عرب‌لرین وزیر آدلاندیردیقلاری شخص اداره ائتمه‌لی ایدی. همین قانونون ایکینجی طلبی محکمه حاکمیتینه عاید ایدی: «قانون‌لارین قطعی تثبیت ائدیلمه‌سی اؤزباشینالیغین قارشی‌سینی آلمالی ایدی. نهایت همین قانون قطعی شکیلده طلب ائدیردی کی، دولت ایش‌لریله کیلسه ایش‌لری مطابقت‌ده اولسون. باشقا سؤزله دولتین اداره ائدیلمه‌سینده مانی دینی باشچیلاری‌نین فکری نظرده آلینسین. اصلینده خاقان تکجه حربی ایش‌لرده سربست ایدی. تصادفی دئیلدیر کی، منبع‌لر قوتلوق بیلگه خاقانی همیشه اوردو باشیندا تصویر ائدیر. لاکین اعیان‌لار بورادا دا اونو دینچ قویمورلار. اونلار طلب ائدیرلر کی، خاقان اؤز دؤلتینده مانی دینینه قارشی گلن‌لری تعقیب ائتسین. بئله سیاست چین‌لیلر و عرب‌لرین اعتراضینا سبب اولوردو. مثلاً خوْراسان امیری بیلنده کی، اونون تورپاغیندا بیر نئچه یوز زندیق (مانوی) وار، اونلاری اؤلدورمک قرارینا گلیر. او حاضرلاشانا قدر دوققوز اوغوزلارین خاقانیندان ائلچی گلیر و بونلاری امیره یئتیریر: «منیم تورپاقلاریمداکی مسلمان‌لارین سایی سنین تورپاقلاریینداکی زندیق‌لردن اوچ دفعه

چوخدو، سن بیر زندیقه توخونسان، من بوتون مسلمان‌لاری قیرارام».
چؤلون کؤچری قبیله‌لری تورک‌لردن و خصوصاً اویغورلاردان نفرت ائدیردیلر. چونکی گؤی تورکلر کؤچری قبیله‌لردن اطاعت و خراج، آمما اویغـورلار مغلـوب ائـدیلمیش قبیلـه‌لـردن بوتـون حیـات طرزینـی دییشمه‌سینی طلب ائـدیردیلر. اونـلار دا اویغـورلارین طلـب ائتـدیگی تصوّرلری نه باشا دوشور، نه‌ده قبول ائـدیردی. بونـا گـؤره اویغـورلارلا اونلاری احاطه ائدن قبیله‌لرین آراسیندا مناسبت‌لر کسگین‌لشـیر. مـانی دینینی قبول ائتمکدن باشقا شهرچیلیگه کئچمک‌ده اویغورلاری ناراضـی ائـدیردی. آمـمـا تبّـتـلـه محاربـه دوام ائـدیردی. چـین‌یـن غـرب ایالت‌لرینده‌کی دؤرد قالاسـینا آرخـایین اولان اویغـورلار اونـون شـمالا هجومونا مانع اولدولار. اویغورلار «بوغور» یاخین‌لیغینـدا تبّـت قوشـونو اوچون حاضرلانمیش آت ایلخی‌سینی اله کئچیریـر. «تیتـام» و «چـوْن» یاخین‌لیغیندا تبّت دسته‌لرینی دارماداغین ائدیر. ۷۹۵- جی ایلده یئنـی دسته‌لرله محکم‌لندیریلمیش اویغـور قوشـونو تبـت‌لیلـری بـئش‌بـالیق یاخین‌لیغیندا مغلوب ائدیب، اونلاریـن حرکتینـی شـمالا دایانـدیریر.[۵۸] نهایت اویغورلار آزاد چؤله چیخیرلار. آمما چؤلده تبّت غلبه‌سـینده اؤز آزادلیغینی گؤرن قارلوق و تورگیش قبیله‌لری اونـلاری دوشـمن کیمـی قارشیلاییرلار. اویغورلار «اوُرونقو» چایی‌نـین سـاحیلینده بـو قبیلـه‌لرلـه دؤیوشوب و غالب اولورلار و اوچ ایل‌لیک جنگ اویغورلارین غلبـه‌سـی

---

[۵۸] – ن. ی. بیچورین. بئش‌بالیق یاخین‌لیغینداکی بو غلبه‌نی قان‌مو سالنامه‌سینه اساس‌لانیب ۷۹۱- جی ایله عاید ائدیر. گؤستریلن اثر. ص ۳۳۰.

ایله بیتیر.

بوندان سونرا قوتلوق بیلگه شمال‌دا قیرقیزلارین عصیانینا و دولتینه سون وئریر. سونرا اویغورلار یئنی‌دن بئش‌بالیق دا تبّت و قارلوق‌لارلا ساواشیر و بئش‌بالیغین خرابه‌سی اونون الینه کئچیر. تبّت‌لیلرده تماماً تله‌یه دوشوب قیریلیرلار.[۵۹] اویغورلار تبّت‌لیلرین محاصره ائدیلن کوچانین کؤمه‌یینه گئدیرلر، تبّت دسته‌سی محاصره‌یه دوشوب خاقانین طلب ائتدیگی خراجی وئرمیرلر. خاقان دا اونلاری فرغانه طرفینه قدر تعقیب ائدیر و «نارین» چایی‌نین ساحیلینده اونلارا چاتیر و اونلار خاقانا خراج گؤتورمه‌سی اوچون یالواریرلار. کوچا اویغور خاقان‌لیغی‌نین ترکیبینه داخیل اولور. بیلگه قوتلوق شرقی و غربی قارلوق و تبّت‌لیلری مغلوب ائدیر. بونلار هامیسی قوتلوق بیلگه خاقانین حاکمیّتی ایل‌لرینده باش وئردیگی اوچون، اونلاری (۸۰۵-۷۹۵) ایل‌لره عاید ائتمک اولار. همین جنگ‌لرین نتیجه‌سینده خوْتان و کاشغر تبّت‌لیلرده قالیر. کوچا و کاراشار اویغورلارا کئچیر.

۸۰۵- جی ایلده قوتلوق بیلگه وفات ائدیر. اعیان‌لار شوراسی اونون اوغلو کولوق بیلگه‌نی (آی تانری کولوق بیلگه خاقان) تیتولو ایله خاقان سئچیلیر. ۸۰۶- جی ایلده اویغورلار هجوملارینی دوام ائتدیریب لیانچ‌ژو شهرینی آلیرلار. ۸۰۸- جی ایلده شاتو قبیله‌سی تبّته قارشی عصیان ائدیب، چینه پناه آپاریر، آمما اوتوز مین آلاچیق‌لی خالق‌دان

---

[۵۹] - ن- ی- بیچورین بئش بالیق (بی تین) یاخینلیغیندا بوغلبه نی، قان مو سالنامه سینه استنادو ۷۹۱ اینجی ایله مربوط ائدیر.

جمعاً ایکی مین‌لیک بیر آتلی دسته چینه گئدیپ چیخیر. قالان اهالینی تبت‌لیلر اؤلدورور. ۸۱۳- جی ایلده اویغورلار غرب دیوارلاری یاخین‌لیغیندا «سؤیودلو وادی»ده چینه حمله ائدیرلر. نهایت چین، تبّت و اویغورستان آراسیندا صلح معاهده‌سی باغلانیر.

۸۰۸- جی ایلده کولوق بیلگه خاقان وفات ائدیر. اونون یئرینه «اولوغ میشیخه بیلگه» خاقان سئچیلیر. ۸۱۶- جی ایلده اویغورلارین یئنی‌دن تبّت‌لیلرله محاربه‌سی باشلانیر: تبّت‌لیلر شمالا- اویغورلارین پایتاختی قاراقوروم شهرینه هجوما باشلاییرلار و بو زمان‌دا اویغورلارین آرخاسیندا قیرقیزلار عصیان ائدیر (۸۱۵). اویغورلارلا قیرقیزلار آراسیندا باشلانان محاربه اییرمی ایل چکیر. دیگر خاقان‌لارا گؤره اولوغ بیلگه خاقانین حاکمیّتی بیر آز اوزون چکیر: خاقان ۸۲۱- جی ایلده وفات ائدیر. آمما اونون حاکمیّتی ایل‌لرینده اویغورلارین حیاتیندا ائله بیر اهمیّت‌لی حادثه باش وئرمیر. ۸۲۱ – جی ایلده «کوُچ چوْر بیلگه خاقان» حاکمیّت باشینا گلیر. کوچ چور بیلگه خاقان جمعاً اوچ ایل حکومت ائدیر و ۸۲۴- جی ایلده وفات ائدیر. غریبه بوراسی‌دیر کی، چین سالنامه‌سی فقط اونون چین شاهزاده‌سی ایله ائولنمه صحنه‌سینی مفصّل شکیلده تصویر ائدیر. اویغور تاختینا «قسه تیگین» چیخاریلیر. اولوغ میشیخه بیلگه خاقان آدینی قبول ائدیر. بو خاقانین حاکمیّتی سکگیز ایل سورور. چین سالنامه‌سی اونون حاققیندا یازیر کی، ۸۲۷- جی ایلده چین سارایی ساتین آلینمیش آتلارین مقابلینده اونا بئش‌یوز مین توپ ایپک پارچا وئریر. خاقان ۸۳۲- جی ایلده اونا تابع اولانلار طرفیندن اؤلدورولور. اعیان‌لار شوراسی اونون عمی‌سی اوغلو «خو

تیگین»ی خاقان سئچیر. ۸۳۳- جی ایلده چین امپراتورو خصوصی فرمان گؤندریب اونون خاقانلیغینی تصدیق ائدیر و اونا «بیلگه چژا اوْتسیزین» رتبه‌سی وئریر. خاقانین حاکمیّتی‌نین دؤردونجو ایلینده (۸۳۹- جی) ناظرلردن بیری «کولوق بَی» خاقانا قارشی عصیان قالدیریر و شاتو قوشونو ایله اونا هجوم ائدیر و خاقان اؤزونو اؤلدورور. اعیانلار اونون یئرینه آز یاشلی «کَسی تیگین»ی حاکیم ائدیر. ۸۴۰- جی ایلده قبیله باشچیلاریندان «کولوق باغا» قیرقیزلارلا بیرلشیب یوز مین‌لیک سواری قوشونلا خاقانا حمله ائدیر و اونو اؤلدورور. اونون اوتلاقلارینی یاندیریر. بوندان سونرا اویغور قبیله‌سی اطرافا داغیلیر. (۷۹۴- جی). شاتو قبیله‌سی اویغور خاقانلیغی‌نین ترکیبیندن چیخمیشدی. «سیچژی پان تیگین» باشدا اولماقلا اون‌بئش آیماق قارلوقلارین یانینا قاچیر. قالانلاری تبّته و «آنسی«یه گئدیر. خاقان آیماغی‌نین اون‌اوچ طایفاسی بیرلشیب «اؤگه تیگین»ی خاقان اعلان ائدیر. اوردو جنوبا کؤچور. بو حادثه‌لرین آراسیندا اویغورلارلا علاقه‌دار نظره چارپان حادثه‌لر بونلاردیر:

۸۱۵- جی ایلده قیرقیزلار عصیان ائدیب ایییرمی ایل سورن مبارزه‌دن سونرا استقلال الده ائدیرلر.

۸۱۸- جی ایلده قیرقیز قبیله‌لری عصیان قالدیریر و اونلارین بَی‌یی «آیوْ» اؤزونو خاقان اعلان ائدیر.

۸۲۰- جی ایلده تاتار قبیله‌لری آمور چایی ساحیلیندن «اینشان»ا کؤچورلرو. هله ۷۹۴- جو ایلده شاتو قبیله‌سی اویغور خاقانلیغی‌نین ترکیبیندن چیخمیشدیر.

۸۳۵- جی ایلده تاتابی قبیله‌سی‌ده خاقان‌لیقدان آیریلیر.

قوبی صحراسیندان جنوبا کؤچن اویغورلار ۸۴۱- جی ایلین مارت آییندا «اؤگه تیگین»ی خاقان اعلان ائدیب محاربه‌نی داوام ائتدیرمک قرارینا گلیر. قیرقیزلار قاراقورومو توتارکن چوخلو غنیمت‌له یاناشی سون اوچ اویغور خاقانین آروادی اولموش- چین شاهزاده‌سینی‌ده اله کئچیرمیشدیلر. آمما چین‌له مناسبت‌لری پوزماماق اوچون اونلار شاهزاده‌نی طنطنه‌لی شکیلده چینه گؤندریرلر. اؤگه تیگین کاروانا هجوم ائدیر بوتون قیرقیزلاری اؤلدورور، شاهزاده‌نی آزاد ائدیر و اونونلا ائولَنیر. او باشا دوشور کی، خالخادا قالا بیلمز، اونا گؤره‌ده آج و پوزولموش اوردوسو ایله قوبی صحراسینی کئچیب خوان‌خه چایی ساحیل‌لرینه گلیر. چین حکومتی بیلیردی کی، اؤگه تیگین محاربه آختارمیر و اویغورلارلا دانیشیق آپاریر. آمما آج کؤچری‌لر دانیشیقلارین نتیجه‌سین گؤزلمه‌دن خالقی تالان ائدیرلر. اعیان‌لار گؤرورلر کی، وضعیّت آغیردیر و فلاکت‌له نتیجه‌لنه بیلر. اؤگه تیگین‌ین قارداشی «اوموس» متّفق شاتو قبیله‌سی‌نین باشچیسینی اعدام ائدیر و تالانی اونون اوستونه ییخیر. شاتو قبیله‌سینین دیگر باشچیسی «ناسه چوُر» یئددی مین آلاچیق‌دان عبارت اولان قبیله‌نی گؤتوروب «منچوریا»یا گئدیر. چین‌لیلر اونو مغلوب ائدیر. او اؤگه تیگین‌ین یانینا قاچیر. خاقان ایسه اونو اعدام ائدیر. باشقا اویغور اعیان‌لاری چین امپراتورونا تابع اولورلار.

۸۴۱- جی ایلده اؤگه تیگین چینه هجوم ائدیر و سرحدده‌کی چین قوشونونو مغلوب ائدیب، «شانسی» و «اوْردوس» ایالت‌لرینی تالان

ائدیر. چین امپراتورو اونلاری ۸۴۲- جی ایلده مغلوب ائدیر و همان ایل اویغورلارین متّفق‌لری، خیتایلار عصیان ائدیب چین طرفینه کئچیرلر. ۸۴۳- جی ایلده چین‌لیلر اویغورلاری قطعی شکیلده مغلوب ائدیر و اؤگه تیگین اؤز طرفداریلاری ایل بیرلیکده «قارا آرابا» قبیله‌لرینه قاچیر، آمما اونلار خاقانی چین‌لیلره وئریرلر و اؤگه تیگین اعدام ائدیلیر. اؤگه تیگین‌ین قارداشی «ائنن تیگین» اویغورلارین قالانلارینی باشینا توپلاییب «تاتابی» قبیله‌لرینین یانیندا یاشاییر، آمما ۸۴۷- جی ایلده چین قوشونو تاتابی‌لری مغلوب ائدیر و ائنن تیگین تاتارلارین یانینا قاچیر. چین‌لیلر تاتارلاردان اونو طلب ائدیرلر. ائنن تیگین آروادی، اوغلو «دوُسا تیگین» و دوققوز نفر سواری ایله نامعلوم بیر شهره گئدیر.

قیرقیز خاقانی اویغورلارین، تاتارلارین یانیندا یاشادیقلارینی ائشیتدیکده اون مین‌لیک اردو ایله منچوریایا گلیر و قاچانلاری توتوب اعدام ائدیر. تک- توک خلاص اولان اویغورلار داغلاردا و مئشه‌لرده گیزلنه‌رک غربه- پان تیگین‌ین یانینا گئدیر. اونون رهبرلییی ایله غربه گئدن اویغورلارین طالعی داها اوغورلو اولور. قارلوقلارا پناه گتیرن بو اویغورلار تئزلیکله ایکی یئره پارچالانیر. بیر حصّه کوچادا مسکون‌لاشیر، قالانلار بئش‌بالیق اطرافیندا یورد سالیر. بو دؤره‌ده اویغورلار قوّه توپلاییر.

۸۵۶- جی ایلده کوچادا آرتیق یئنی خان «مانلی خان» تاختا چیخمیشدی. او، چین دولتی ایله مناسبت‌لری قایدایا سالیر. آمما بیر ایلدن سونرا تبّت قوشونلاری هجوم ائدیر و اویغورستاندان چینه گئدن یولو کسیر. او زمان جونقاریا اویغورلاری ایشه قاریشیر. «بوغو تسزون»

بئش‌بالیقدان یوروش ائدیر و تبّت سرکرده‌سی «شان‌کون‌ژو»نو مغلوب ائدیر. او تبّت‌لیلرین تورفان، بئیتین (بئش بالیق)، لانتای (اورمچو یاخین‌لیغیندا) و «تسزین چَن»ده‌کی قالالارینی آلیر و تیانشان داغلاری جواریندا تبّت استیلاءسینا سون قویور.

چین‌له تبّت آراسینداکی ایکی یوز اللی ایل‌لیک محاربه چین‌ین غلبه‌سی ایله بیتیر. بوندان اویغورلار دا قازانیر. «بوغوتسزون» کوچا و بئش‌بالیق‌دان علاوه «لوْبنوْر» گؤلونون شمالینی و «ماناس» چایینا قدر جونقاریانی احاطه ائدن کیچیک، آمما محکم بیر دولت یارادیر. بو دولت کیچیک اولدوغو اوچون خاقانلیق آدلانا بیلمزدی. بونا گؤره‌ده اونون حاکیمی «ایدی قوت» رتبه‌سی آلیر. بو دولت‌دن اورتا عصرلر اویغورستانی یارانمیشدیر. تیان‌شان و آلتایا کؤچه‌رک اونلارین پایتاختی بئیتین (اورومچو یاخین‌لیغیندا) اولدو. اونلار تئزلیکله گوج‌لندیلر و ۸۷۴- جی ایلده تیان‌شانا طرف ایره‌لی‌لَین تبّت‌لیلری مغلوب ائتدیلر. اویغورلار تیان‌شاندا بئش‌یوز ایله یاخین یاشایان و غرب‌ده کوچادان و شرق‌ده «خامی»یه قدر تخمیناً یاریم میلیون کیلومتر مربع اراضی‌یه مالیک اولان دولت یاراتدیلار.[60]

اویغورلارین «تاریم» چایی حوضه‌سینده یارادیلان بو کوچا دؤلتی (۸۴۰-۱۲۰۹؟) تیان‌شان داغلاری‌نین اتک‌لرینده یئرلشیردی. کوچا موغول‌لارین تاریخ صحنه‌سینه چیخدیغی واختادک، مدنیّت نظریندن بیرینجی درجه‌لی روْل اوینامیشدیر.

[60] - narodi vostochnoy azii. Mş1ş1956. s 616

اویغورلار گلمزدن اوّل، کوچا، تورفان و خـامی‌ده بـودا دینـی حـاکم ایدی. بو اراضی‌یـه گلـن اویغـورلار یئـددینجی یـوز ایـل‌لیکـده قبـول ائتدیکلری مانی دینیندن امتناع ائدیر. اسلام دینینی قبول ائـده‌نـه قـدر بودیسمی قبول ائدیرلر. کوچان‌دان غرب‌ده‌کی تورپاقلار، اوّل‌لر قـارلوق، سونرا ایسه قاراخانلی تورکلری‌نین حاکمیّتی آلتیند ایدی. اسلام دینینده اولان قاراخانلی‌لار شرق تورپاقلارینی اله کئچیرمک اوچـون دفعـه‌لرلـه تشبّث گؤسترمیش لاکـین موفّـق اولامیشـدیلار. ۱۱۲۵- جـی ایلـدن ۱۲۰۹- جـو ایلـه دک اویغـور دؤلتـی خیتـای‌لاردان آسـیلی وضـعیّته دوشـور. اویغـور حـاکیم‌لـری عـین حالـدا «جورجـان»لارا و «سـوُن» سلاله‌سیندن اولان چین امپراتورلارینا دا سفیرلیکلر گؤندردیلر. ۱۲۰۹- جو ایلده اویغور حاکیمی، موغول حکمداری چنگیزخانا آسیلی اولدوغونو اعلان ائدیر. اصلینده ائلـه بـو تاریخـدن‌ده اویغـور دؤلتـی‌نـین سـقوط ائتمه‌سیندن دانیشماق اولار. آمما تاریخ‌چیلر اویغور دولتـی‌نـین سـقوط تاریخینی ۱۳۷۳- جو ایـل گؤسـتریرلر. بـو زمـانلار موغـول خـانلاری چین‌دن قوْوولور (موغول‌لار چینی‌ده اشغال ائتمیشـدی). اویغـور دولتـی ۱۳۷۳- جو ایلده چاغاتای ملّتی‌نین ترکیبینه داخیـل اولـور. بـو عامـل اویغورلارین حکومتینه سون قویسا دا، اونلارین واحید خالق کیمی تشکّل تاپماسیندا بؤیوک روْل اوینابیر. اویغورلار اسلام دینی‌ین سنّی مـذهبینی قبول ائدیرلر. دینین بیر اولماسـی شـرقی و غربـی اویغـورلاری آیـران معیشت و دیل فرق‌لری‌نین آرادان قالخاماسینا یـاردیم ائـدیر و واحیـد خالقین تشکّلونه امکان یارادیر. اون یئددینجی یوز ایـل‌لیگـین سـونوندا مسلمان روحانی‌لری اویغورستاندا سیاسی حـاکمیّتی الـه آلیـرلار، آممـا

حاکمیّت اوچون طایفالار آراسی مبارزه‌لر مملکتی ضعیف‌لَدیر و ۱۷۵۹-جو ایلده منچورلارین شرقی ترکستانی اشغال ائتمه‌سینه سبب اولور.

شرقی تورکستانین محکوم خالق‌لاری منچور استیلاچیلارینا قارشی دفعه‌لرله قیام ائتمیشدیلر. منچورلار تورکستانی فتح ائدندن ۶ ایل سونرا ۱۷۶۵- جی ایلده اوشه (اوچ- تورفان) شهرینده عصیان اولموشدو. ۱۹- جو یوز ایل‌لیکده اغتشاشلار، قیاملار و عصیانلار بیر-بیرینی عوض ائدیر. شرقی ترکستان‌داکی ان بؤیوک عصیان (۱۸۷۸-۱۸۶۴) ایل‌لرده باش وئریر. ۱۸۶۷- جی ایلده یعقوب خان شرقی ترکستانین حاکمیّتین اله کئچیریر. او اوّل‌لر یارانان کیچیک خانلیق‌لاری اؤزونه تابع ائدیب امیرلیک یارادیر اؤز دولتینی «جئتّی شهر» آدلاندیریر و پایتاختی کاشغر شهری اولور. یعقوب‌بی زادگان‌لار و روحانی‌لره آرخالاناراق اؤز خالقینی منچورلاردان هئچ‌ده آز استثمار ائتمیر. اونون سیاستی ترکستانداکی خالقی اوندان اوزاق‌لاشدیریر. منچورلار عصیانچیلارا قارشی سلاحلانمیش اوردو گؤندریرلر. خارجی سیاستینده یعقوب بی انگلیسه آرخالانیر و اونون واسطه‌سیله ترکیه‌دن سیلاح آلیر. حربی تعلیماتچیلار چاغیریردی. ۱۸۷۷- جی ایلده منچورلار یئنی‌دن شرقی ترکستانی اشغال ائدیرلر.

۱۹- جو یوز ایل‌لیگین ایکینجی یاریسیندا شرقی ترکستان تدریجاً دونیا بازارینا جلب ائدیلیر. اساساً خارجی سرمایه‌نین خصوصاً روس و انگلیس سرمایه‌سی‌نین تجارت عرصه‌سینه نفوذ ائتمه‌سی، طبیعی تصرّفاتین داغیلماسینا گتیرسه ده، فئودال- سوسیال مناسبت‌لره ضعیف تأثیر گؤستریردی.

چین‌ده منچور حکومتینی سرنگون ائدن «هوْمیدان» انقلابی بیر ایلدن سونرا شرقی ترکستانا دا چاتیر. انگلیس طرفیندن مدافعه ائدیلن محلّی ملک‌دارلار شرقی ترکستانی چین‌دن آییرماغا جهد ائدیرلر. آمما روسیّه مانع اولور. گمان کی، روس حکومتی اورتا آسیا و قازاقستان خالق‌لاری‌نین شرقی تورکستاندان نمونه گؤتورمکدن قورخوردو.

ایالت‌لرده مختلف فئودال قوروپ‌لاری‌نین حاکمیّت اوغروند مبارزه‌سی چینی او قدر طاقت‌دن سالمیشدیر کی، شرقی تورکستان مرکزی حکومت‌دن آیریلمیش کیمی یاشاییردی. چین‌ده هومیدان دیکتاتورلوغونون قورولماسی بیر طرف‌دن صنفی و ملّی ضدیّت‌لری قاتیلاشدیریر دیگر طرف‌دن ده، بوتون ملت‌لرین گئنیش خالق کوتله‌لرینی انقلابی‌لشدیریر.

۱۹۴۴- جو ایلده «ایلی» ولایتینده خالق عصیانی قالخدی. عصیان شرقی تورکستانین اوچ دایره‌سیندن - ایلی، تارباغاتای و آلتای‌دان هومیدان‌چیلارین قوْوولماسی ایله نتیجه‌لندی. عصیانچیلار چین خالق اوردوسونون تورکستانا گله‌نه قدر اؤزلرینی دفاع ائتدیلر. ۱۹۴۹- جو ایلین سونوندا شرقی تورکستان تام آزاد ائدیلدی و بورادا یاشایان بوتون ملّت‌لرین نماینده‌لری‌نین تمثیل ائدیلدیگی ایالت بیرشلمیش دموکراتیک حکومتی یارادیلدی.

اویغورلارین اجتماعی- اقتصادی قورولوشوندا فئودال مناسبت‌لری اوستون‌لوک تشکیل ائدیردی. تورپاغین چوخ حصّه‌سی مالیک‌لرین، حاکم‌لرین، بی‌لرین ۱۹- جو یوز ایل‌لیگین ایکینجی یاریسیندا وارلانمیش تجارت بورژواسی‌نین الینده ایدی. بوندان باشقا سو

منبع‌لری‌ده فئودال‌لارا مخصوص ایدی. کندلی‌لر تورپاقلارینی سووارماق اوچــون اونــلارا بؤیــوک مقــداردا ســو پولــو وئریردیلــر. فئــودال‌لار اؤز تورپاقلارینی کیچیک پارچالار شکلینده اجاره‌یه وئریردیلر. کنــدلی‌لــرین آز قسمی‌نین اؤز تصرّفاتلاری وار ایدی.

شرقی ترکستان‌دا کندلی اجاره ائتدیگی تورپــاق اوچــون محصــولون یاریسینی وئرمه‌لییدی. او، صاحبکاردان حیوان، توخــوم و اکــین‌چیلیــک آلت‌لری‌ده آلدیقدا محصولون فقط آلتی‌دا بیر، یئددی‌ده بیر حصّه‌سینی اؤززونه ساخلایا بیلردی.

خالق حاکمیّتی هر شئی‌دن اوّل ســو منبــع‌لــری و ســووارما قورقــو و کانال‌لاری اوزرینده خصوصی ملکیّتی لغو ائتدی و اونلاری عموم خــالق ملکیّتی اعلان ائتدی. (۱۹۵۳-۱۹۵۲- جو ایل‌لرده شــرقی تورکســتاندا اویغورلارین یاشادیغی بوتون اراضی‌لرده تورپاق اصلاحاتی کئچیریلــدی. ۴۳۶۶ مــین «مــو»[۶۱] ملــک‌دار تورپــاغی کنــدلی‌لــره پایلانــدی و هــر تورپــاق‌ســیز و آز تورپــاقلی کنــدلی عائیلــه‌ســینده ۱۵-۷ مــو تورپــاق وئریلدی.

---

[۶۱] - چین دیلینده اؤلچو واحیدی.

تصرّفات

اویغورلارین بؤیوک اکثریّتی کند تصرّفاتی ایلـه مشـغول‌دور. لاکـین اونلارین آراسیندا صـنعت‌کـارلیق دا چـوخ انکشـاف ائتمیشـدیر. کنـد تصـرّفاتی باشـلیجا اولاراق صـنعی سـووارمایا اساسـلانیردی. دئـیم اکینجـی‌لیـک اساسـاً داغـلاردا و داغ اتـک‌لرینـده آپـاریلیر. شـرقی تورکستان‌دا اهالی‌نین عمومی سیخ‌لیغی (تراکمی) هر کیلـومتر مربـع‌ده، ۶-۵ نفر اولدوغو حالدا بعضاً چای کنارلاریندا، شرقی چـین‌ده اولـدوغو کیمی بو رقم ۳۰۰ نفـردن چوخـدور. اویغـورلار اساسـاً دنلـی (دانـالی) بیتگی‌لر، بعضاًده صنعتی بیتگی‌لردن، توتون، زعفران، بوْیا (قیزیل بویا) و سایر... بئجرمک‌له مشغول اولورلار. اونـلار تورپـاغی بوتـون ایـل بویـو بئجریرلر کی، بونا دا فاصله‌سیز اکین‌چیلیک دئییرلر. تپه‌لردن گتیـریلن گیل، مختلف چورونتولر، لیل و پئیین‌دن گـوبره (کـود) کیمـی اسـتفاده ائدیلیر. پاییزلیق تاخیلی مای (مـاه مـه) آییـنـدا (بهـار) ییغیـر و اونـون یئرینده قارغیدالی (ذرّت)، لوبیـا، اییـون (خـردادین اورتاسـی) آییـنـدا ییغیلان یازلیق بوغدانین یئرینده ایسه، جوغارا، کنجد و سایر... آکیرلر.

سون زمـانلارا قـدر کهنـه اکـین‌چیلیـک اصـول‌لاریـنـدان اسـتفاده ائـدیلیردی. تـارلا (مزرعـه) آغاجـدان حاضـیرلانمیش خیشـلا شوملانیردی.......

تـاخیلی (غلّـات) دیـش‌سـیز اوراقـلا بیچیردیلـر. تاخیـل خـرمن‌ده دؤیولوردو. تارلانین کناریندا حاضیرلانمیش دوز، توخـاج‌لانمـیش یئـره

دئیلیر. درزلری میدانچایا سریر و اوستونده حیوان قوْووردولار... آرپانی، ائوین یاخین‌لیغیندا قازیلمیش چالالاردا ساخلاییردیلار.

اویغورلار باجاریقلا تره‌وز (صیفی‌جات) گـؤیرتی و بسـتان‌چیلیقـدا دا مشهوردولار. اونلار تصـرّفات‌لاریـندا سـوغان، لوبیـا، خیـار، بادمجـان گئشنیش، نانـه، بیبـر، ساریمسـاق، شـویود و...آکیرلـر. اونـلار یئمـیش (قوهون) و قـارپیزین مختلـف نـوع‌لرینـی بئجریرلـر. تورفـان و خـامی وادی‌لرینده یئمیش و قارپیز ساتیشی، اورومچو منطقه‌سینده ایسه اخراج (صادرات) اوچـون یئتیشـدیریردیلر. کاشـغرده بـاغچیلیق داهـا چـوخ انکشاف ائتمیشدیر. میوه آغـاجلاری حَـیَطلـرده و اکـین یئرلـری‌نـین آراسینداکی گئنیش کردی‌لرده اکیلیر. باغلاردا اوزوم، اریـک، شـافتالی، آلما، نار، ایگده، هئیوا، گیلاس، آلبالی، یونان‌قوزو، توت اکیلیر. بـاغچیلیق و اوزوم‌چؤلوک ان چوخ تورفان وادی‌سینده انکشاف ائتمیشدیر.

شرقی تورکستاندا سووارمانین ان چوخ آرخ سیسـتمی یاییلمیشـدیر. بـو مقصـدله سـو، چـایلاردان و بـولاقلاردان گؤتورولـور. تیـان‌شـان داغلاریندان آخیب گلن داغ چایلاری داغ اتک‌لرینده تورپاغا جومـور و بعضی یئرلـرده بـولاق شـکلینده اوزه چیخیـر. اویغـورلار یئرآلتـی سـو منبع‌لرینی تاپماق و دوزنـه (دوز یئـر) گتیرمـک اوچـون بعضـاً دریـن لیگیی ۱۰۰ متره چاتان دار قویولار قازیرلار. بو قویولارا «قودوق/قویوق» دئییلیر. سو طبقـه‌سـی تـاپیلان یئـردن دریـن‌لیگـی گئتدیکجـه آزالان قویولار قازیلیر و اونلاری یئرآلتی کانـال‌لارلا بیرلشـدیریلیر. سـونوندا

قویودان سو آرخا آخیدیلیر.

اویغورلاردا مالدارلیق انکشاف ائتمه‌میشدیر. بو دا اوتلاق‌لارین آزلیغی ایله باغلیدیر. اونلار آغارتی (لبنیات) مقصدیله آز مقداردا اینک و کئچی، کند تصرّفاتی ایشلرینده استفاده ائتمک اوچون آت، کَل و ائششک ساخلاییرلار. یارکند، خوتان و خامی وادی‌لرینده چای یاتاقلاری و داغ اتک‌لرینده طبیعی اوتلاقلار اولدوغو اوچون حیوان‌دارلیق نسبتاً گئنیش انکشاف ائتمیشدیر. بورادا آت و دوه و ان چوخ کئچی و قویروقلو قویون ساخلاییرلار. خوتان‌دا ظریف یونلو قویونلار دا بسله‌نیلیر.

حیوان‌دارلیق لوْبنورلارین، خوتان داغلی‌لاری‌نین و خامی اهالی‌سی‌نین اساس پئشه‌سیدیر. تاغ‌لیقلار، یایدا اوجا آلپ چمن‌لیک‌لرینه قالخیر، قیشدا ایسه دایمی مسکن‌لری اولان داغ وادی‌لرینه، یاخود «کونلون» داغ‌لاری‌نین شمال اتک‌لرینه ائنیرلر. کئچمیش‌ده داغ وادی‌لرینده یاشایان و سورو صاحیب‌لری اولان وارلیلارلا باغلانمیش شرطلره گؤره یون و یاغین بیر حصّه‌سی چوبانلارا وئریلیردی. اونلار سورونون سلامت‌لیگی اوچون مسئول ایدیلر و هر ایل دوغولان بالالاری سالم تحویل وئریردیلر. لوْبنوردا سوباسار چمن‌لیکلر اوتلاق روْلو اویناییر، قیش اوچون قمیش درزلری حاضیرلاییرلار. ایکی هورکوجلو دوه سورولری «باکتریا» جنسلی و آت ایلخی‌لاری بوتون ایل عرضینده یاشیل اوتلا ساخلانیلیر.

اویغورلارین تصـرّفات حیاتینـدا ایپـک‌چیلیـک‌ده مهـّم ایـدی و بـو تورکستانین هر یئرینه یایلسـا دا، اصـلی یئـری «خوتـان» دیـاری‌دیـر. بـالیق‌چیلـیقلا تـاریم چـایی‌نـین آشـاغی آخاریـنـدا و لوبنـور گؤلونـده «دولان»لار و لوبنولار مشـغول اولـورلار. آمـا بـالیق‌چیلیغـین اهمیّتـی گئتدیکجه آزالیر. یاخین زمان‌لارا قدر بالیق اوْوونون چالا اصـولی چـوخ گئنیش یاییلمیشدی. چایدان چکیلن کانـال‌لا قونشـو دوزنـی سـو ایلـه دولدوروردولار. بهاردا کانـالین آغزینـی تورپـاقلا دولـدوروب سـویون قابـاغینی کیسـیب آغ (تور/تلـه) قـورودوردولار. سـو یـالنیز دریـن چؤکک‌لرده (چالا) قالیردی. یازین سونوندا چؤکـک‌لـردن سـو بوراخمـا کانال‌لاری قازیلیر، بالیقلار کانال‌دان کئچمک ایسته‌دیکده تورا دوشورلر. گؤلده بالیغی بؤیوک اولمایان دایره‌وی تورلا توتـورلار. بعضـاً‌ده بؤیـوک تورلار قورور و بالیغی تـورا سـاری آوار (پـارو) ضـربه‌لریلـه قـوْوورلار. تیلوْدان و چنگل‌دن‌ده استفاده ائدیلیر. دولان‌لار بـالیق توتمـاق اوچـون مخدّر بیتگی‌لرین توخومونـدان اسـتفاده ائـدیرلر. کئییمـیش بـالیقلاری قارماقلا توتورلار.

دولان و لوبنورلارین تصرّفاتیندا اووچولوق یاردیمچی واسطه رولونـو اوینابیر. دوشان، کهلیک، اؤردک و قازی تور واسطه‌سیله توتـورلار. اون دوققوزجو یوز ایل‌لیکده تورفـان و خـامی‌دا وحشـی دوه‌لـری اوولامـاق گئنیش یاییلمشدی. تیان‌شان‌دا مارال، تولکو و قورد اوولاییرلار. کیچیک ییرتیجـی حیـوانلاری اوولامـاق اوچـون شـاهین، قارتـال و قیرقـی

ساخلاییرلار.

صنعت‌کارلیق و اکین‌چیلیگه کـؤمکچی واسـطه اولمـوش و ان چـوخ شهرلرده انکشاف ائتمیشدی. شهر صنعتکارلاری یـاخین زمـانلارا قـدر رئیس طرفیندن باشچیلیق ائدیلن سئخ[۶۲] قورولوشونو قوْروموشدو و بیـر سیرا یازیلی نظامنامه‌لری واریدی.

کاشغرده ان چوخ انکشاف ائتمیش صنعت، پامبیق آییرمک و پامبیق پارچـا توخومـاق‌دیـر. کاشـغر وادی‌سـینده بوتـون اهـالی‌نـین پـامبیق استحصالی ایله مشغول اولدوغو شهرلر چوخدور. اساساً ساده پارچا (دابا، بـوز) سـونرا آلاچـا- رنگلـی نـاخیش‌لاری اولان آغ پارچـا، چکمـن، بورولموش ساپلاردان، سیخ رنگلـی پارچـا، ایپـک پارچـالار (ماشـروْن، اطلس، شایی) توخویورلار. یون پارچـالار خوتـان‌دا حاضـیرلانیر. سـون زمان‌لار کرخانا صنایع‌سی‌نین انکشاف ایله علاقه‌دار اولاراق بو صنعتین اهمیّتی آزالمیشدیر. صنعت‌کارلیغین انکشـافینا گـؤره بیرینجـی یئـرده خوتان دورور. بورادا ایپک‌چیلیک، خالچاچیلیق، کئچـه‌چیلیـک، پـامبیق پارچــا، خــز، فلّــز و نئفریــت[۶۳] محصــول‌لاری استحصــالی گئنــیش یاییلمیشدیر. خوتان خوْولـو خالچـالاری محکـم‌لیگیینـه، بوتـالاری‌نـین گؤزل‌لیگینه، رنگ‌لری‌نین الوان‌لیغینا گؤره فرق‌لنیر. خالچاچیلار کرخانـا تیپلی کیچیک موسّسه‌لرده (۲۰-۱۰ و داها چوخ فحله) بیرلشـمیش‌لـر. خالچا توخوماسی، اساساً، ال امه‌یینه دایانیر. یارکنـد وادی‌سـی ان چـوخ

---

[۶۲] – موسسه. شعبه

[۶۳] – آغ و سود رنگلی برک اولان ماده.

گـون- دَری محصـولـلاری، سـونرا ماتـا، خالچـا، ایپـک و نئفریـت محصول‌لاری ایلـه شـهرت‌لنمیشـدیر و یئرلـی بـازارلارین احتیـاجینی اؤده‌ییر. دری‌دن یَهَر، قاییش، باشـماق (قـالوش- چکمـه) استحصـالیندا استفاده ائدیلیر. اویغور صنعت‌کارلیغی‌نین اساس ساحه‌لریندن بیـری‌ده کئچه‌چیلیکدیر. خوتان‌دا مشهور آغ خوتان کئچه‌لری حاضیرلانیر. کوچا گـؤزل نـاخیش‌لار و بوتـالی کئچـه‌لریلـه شـهرت‌لنمیشـدی. کوچـادا میناکارلیق و ناخیش‌لـی سـرامیک صـنعت‌لـری انکشـاف ائتمیشـدیر. ۱۹۴۹- جـو ایلـدن سـونرا تورکسـتان‌دا صـنایع یارادیلماسـی فحلـه صنفی‌نین تشکّل پروژه‌سی باشلانمیشدیر.

اییرمینجی یوز ایل‌لگیین اوّل‌لرینده شرقی تورکستان‌دا اساس نقلیّات واسطه‌لری دوه، آت، اؤکوز و ائششـک ایـدی. یـوک داشـیمالاری‌نـین اساسینی ایکی بؤیوک آغـاج تکرلـری و دیشـله قوْشقوسـو اولان آرابـا (خاروا) تشکیل ائـدیردی. انسـان داشیماسـیندا مَپـه آدینـدا آرابـادان استفاده اولونوردو. مپه‌نـین سـکّی اوزرینـده‌کـی یونگـول اؤرتویـو اولان آرابادیر. اورتوک یانلاری و اوستو حصـیرله اؤرتولمـوش یـاریم بیضـی چرچیـوه‌دن عبـارت‌دیـر. کاشـغرده یـوک حیـوانی کیمـی ان چـوخ ائششک‌دن استفاده ائدیلیر. سواری آتلارینـی یـالنیز وارلـی اویغـورلار ساخلاییردی. سـو نقلیّـاتی ایلـه یـوک داشیماسـی فقـط تـاریم و ایلـی چایلاریندا یاییلمیشدیر. ماشین نقلیّـاتی‌نـین یارانماسـی ۲۰- جـی یـوز ایل‌لیگین اوتوزونجو ایل‌لریندن باشلانمیشدیر. سون ایل‌لرده بیـر نئچـه ماشین یولو و اورومچو و قازاقستان آراسیندا دمیر یولو چکیلمیشدیر.

بینالار

اویغورلار هر طرف‌دن صحرا ایله احاطه اولونموش آیری- آیری وادی‌لرده یاشاییرلار. وادی اونون مرکزینده اولان شهر، یاخود کندین آدی ایله آدلانیر. شهرلرین اطرافیندا چای و چای‌بوْیو بیر ایکی کؤچه‌لی کندلر اوزانیر. عائیله‌یه مخصوص هم یاشاییش هم‌ده تصرّفات تیکیلی‌لری، او قدرده بؤیوک اولمایان باغ و بوستانی احاطه ائدن حَیطلر سیخ جرگه‌لر شکلینده‌دیر.

شهر بیر نئچه بؤیوک و چوخلو کیچیک آیری- اویرو کؤچه‌لردن و بازار میدان‌یندان عبارت‌دیر. عاداتاً اویغور شهرلرینده مسجد بازار میدان‌یندا اولور. بازارلار و اونلا را بیتیشیک کؤچه‌لر، بازار و کؤچه‌لری احاطه ائدن ائولرین داملارینی بیرلشدیرین حصیرله اؤرتولور (بازار وکؤچه‌لری گونش‌دن قوروماق مقصدی‌له). بونلارا اؤرتولو بازار و کؤچه‌لرده دئمک اولار. شهرلر چیی، یاخود پیشمیش کرپیج‌دن هؤرولموش اوجا حاصارلارلا دوره‌لنیر و بیر نئچه یئرده قاپی قویولور. بو کاشغر، آغ سو، یارکند، اورومچو، خامی و... بؤیوک شهرلر عادتاً «اکیزه» مالیک اولور. منچورلار مسلمان شهریندن بیر آز آرالی شهر و قالالار سالمیشلار. بو اکیز شهرلرده فقط چین‌لیلره یاشاماغا اجازه وئریلیر. اداره اعضاءلاری و قوشون دا بورادا یاشاییر. اویغورلار بو شهرلری معمولاً «یانقی شهر» آدلاندیریرلار. کندلر شهرلردن تیکیلی‌لری‌نین داغینیق‌لیغی ایله فرق‌لنیر. بؤیوک کندلرین مرکزلرینده بازار میدانی،

اونون یانیندا مسجد و دستماز آلماق اوچون اطرافینا آغاجلار اکیلمیش حوض اولور.

اکثر ائولرین دیوارلاری چیی کرپیج‌دن یاخود سامانلا یوغرولموش گیل‌دن (پالچیق) هؤرولور. مئشه‌سی بول اولان وادی‌لرده دیوارین چرچیوه‌سی تاختادان حاضیرلانیر و گیل‌له دولدورولور. چوخ واخت او بینؤوره‌سیز، تورپاق اوستونده دوزلیر. گیل دیوارلارین ائنی آشاغی‌دا ۱۲۰ سانتیمر اولور و یوخاری قالخدیقجا دارالیر. یاستی دام اوزونونا و ائنینه قویولموش تیرلرله دوزلنیر. اونون اوستونده نازیک شوی و تاختالار دوزولور و قمیش حصیرله اؤرتولور. بونون اوستونه قمیش سریلیر، ۱۲-۱۰ سانتیمتر قالین‌لیغیندا گیل‌له اؤرتولور و شیره‌لنیر. یاستی دام (اساساً جنوب‌دا یاییلمیشدی) تصرّفات ایش‌لری اوچون استفاده ائدیلیر. دام‌دا مئیوه، سبزه و... قورودولور. اوّل‌لر دامین باجاسی اولاردی، پنجره تاختا قاپاقلا اؤرتولردی. ایندی ایسه اونون پنجره‌سی اولور. قدیم دیوارلاردا پنجره قویولمور و قاپی‌لار حَیَطه باخیر. زمی بینالاری ائوه بیتیشیک اولور. ائو بوتون بینالارلا برابر اوجا گیل حاصارلا یاخود سو اولان یئرده جانلی حاصارلا احاطه‌لنیر. بینانین اساس قسمتینی قیش اوتاغی تشکیل ائدیر. اونون قاباغیندا یای اوتاغی اولور. دؤرد گوشه شکلینده اولان بو ائولر کونده‌لن آرا کسمه‌لرله آیریلان و داخیلی قاپی‌لارلا بیرلشدیریلن بیر نئچه اوتاغا بؤلونور. بعضاً مرکزینده بؤیوک بینا یئرلشن یئرده مرکّب طرحلی ائولره تصادف ائدیلیر. وارلی

آدام‌لارین ائولری ۲۵-۲۰ اوتاق‌دان (خصوصاً یای بیناسی، مطبخ، قوناق اوتاغی و...) عبارت اولور. هـر ائـوین گیریشـنده اؤرتولـو ایـوان اولـور. اوتاغین چوخ حصّه‌سی بوتون دیواربویو اوزانان و هوندورلویو یاریم متـر اولان اوجاق سکی‌سی توتور. سکی اولماسایدی اوجاق اوتاغین اورتاسیندا قالمالی، توستو دامداکی دلیکدن چیخمـالی ایـدی. کاشـغر وادی‌سـینده ائولر قیشدا منقل واسـطه‌سـیله قیزدیریلیـر. وئرانـدالاردا، بـاغلارین، آرخلارین کنارینددا آغاج کؤلگه‌لرینـده «سـوپا» آدینـدا هونـدور یئرلـر دوزلدیلیر. عائیله‌نین بوتون حیاتی سوپا اوستونده کئچیر. بـورادا یئییـر، ایشله‌ییـر، یـاتیرلار. اوتـاقلارین دیوارلارینـدا مختلـف اؤلچولـو رفـلـر دوزلدیلیر. بورایا پالتار صاندیق‌لاری و یورقان- دؤشک قویولـور. قـاب- قاجاغی دا بئله رفـلره یاخود اوجاغین یانیندا دوزلدیلمیش تاختا رفـلره ییغیرلار. سوپا و سکی‌نین اوستونه حصـیر، اونـون اوسـتونه‌ده کاسـیبلار کئچه، وارلی‌لار ایسه خالچا، یاخود پالاز سَـریرلر. بعضـاً یئمـک زامـانی سوپانین اوستونه کیچیک میز قویولور، قالان واخت‌لار میزی سـوفره‌یـه بوکوب دیوارا دایاییرلار.

شهر اهالی‌سی، خصوصاً وارلی‌لار ایکی مرتبه‌لی ائـولر تیکیرلـر. بئلـه ائولرین دامیندا، آچیق یا یونگول اؤرتوکلو ایوان‌لار دوزلدیلیر. ۱۹- جـو یوز ایل‌لیکده لوْبنور، دولان و تاغلیکلارین ائولری داها قـدیم و ابتـدایی ایـدی. لوبنـورلار اؤز سـکی‌لرینـی «سـاتما» آدلانـدیریردیلار. لونبـور ساتماسی‌نین ان قدیمی‌سی بئله‌دیـر: سـاتمانین اساسـینی شـوو شـبکه،

دیوارلارینی ایسه محکم باغلانمیش قمیش درزلری تشکیل ائدیر. دام دا قمیش درزلریله اؤرتولور؛ تورپاق دؤشه‌مه‌یه قامیش سریلیر؛ ساتما قامیش آرا کسمه‌لرله ۳-۲ اوتاغا بؤلونور. اونلارین ان بؤیویونده اوجاق قالانیر. توستو باجادان چیخیر. بو اوتاقدان خورک حاضیرلاماق اوچون استفاده اولونور. قازان اوجاغین اوستونده آسیلیر دیواربویو سریلمیش حصیر و کئچه‌لردن هم اوتوراجاق، هم‌ده یاتاجاق کیمی استفاده ائدیلیر. منزلین گیریشی معمولاً جنوبا طرف آچیلیر و قامیشلا اؤرتولور.

دولان‌لارین منزلی‌ده کئچمیش‌ده قامیشدان اولموش آمما گیل‌له شیره‌لنمیشدی. چوخ واخت بئله تیکیلی‌لر ۲-۱/۵ متر اوجالیقدا یاریم دایره شکلینده اولوردو. خوتان منطقه‌سی‌نین تاغلیکلاری چوخ واخت «آلتین تاغین» اتک‌لرینده «اییؤس» یارغانلاریندا اؤزلری اوچون ائو مغاره (ماغارا) قازیردیلار. داغلاردا دیوار هؤرمک اوچون داشدان دا استفاده ائدیردیلر.

گئییم‌لر

اویغورلار پالتاری اساساً پامبق پارچـادان حاضـیرلاییرلار. لوبنـورلار کندیردن توخونموش، تاغلیک‌لار ایسه اؤزلری‌نین توخـودوقلاری یـون پارچادان تیکدیکلری پالتاری گئییرلر.

کیشی‌لرین آلت پالتارلاری سایا تیکیلمیش اوزون و ائنلـی قـول‌لاری اولان اوزون کؤینک‌لردن و چوخ ائنلی، بئلی قایتان‌لا ییغیلان شـالواردان عبارت‌دیر. تورفان‌لیلار کؤینه‌یین آلتیندا اوزونلوغو بئله چاتان داها بیـر کؤینک گئییرلر. اوست پالتـار مختلـف رنگلـی خلعـت و قیسـا پـامبیق خرقه‌دن عبارت‌دیر. خلعت آستارلی اولور، اوز پارچا کیمی توند رنگلـی، یاخود میله‌میـل پـامبیق پارچـادان اسـتفاده ائـدیلیر. دویمـه بوغـازین یاخین‌لیغیندا و سینه‌ده قویولور. پالتارین بوتون بوْرتـو بویـو ایکـی قـات قایتان اونون اوستونه دویمه‌لر تیکیلیر. کؤینه‌یین او بیری بورتونـدا بئلـه بیر قایتان‌دان ایلمه‌لر اولور.

قیش‌دا قویون دری‌سیندن حاضیرلانمیش کورک، سـیریقلی شـالوار، ائنلی آستارینا خز وورلموش دری شالوار گئییرلر. آتلا گئدرکن خلعتین و کورکون اتک‌لرینـی شـالوارا سـالیرلار. کؤینـک، خلعـت و خرقـه‌نـی بورولموش اوست اؤرتوک‌له بئل ناحیه‌سینده بـاغلاییرلار. بعضـاً بئلـین سول طرفیندن قینین‌دا اولان بیچاق جیب دستمالی (یـایلغی)، تنبـه‌کـی (تنباکو) چوبوغو و توتون کیسه‌سی آسیلیر. دری چیوِک، یاشیل، یاخود قیرمیزی رنگلی یومشاق دری و یاخود توماج ایچیک (مایسا) آیاق‌قابی،

کوچه‌یه چیخارکن بو باشماق‌لاری قالوشولا (کئپیش) گئییرلر. چوخلاری دابـانلی، اوزون اوجلـو و دیـزی اؤرتمـک اوچـون قابـاق‌دا دیلـی اولان چکمـــه‌دن اســـتفاده ائـــدیردی. عـــادی واخـــت‌لار ماتـــادان (mata) حاضیرلانمیش جوراب، سویوق دوشنده ایسه یون جوراب گئییرلر.

باشا عرقچین (دوْپا یاخود بـؤروک) قویـورلار. چـوخ واخـت اونـون کنارلارینا باشقا پارچادان تیکمه‌لی کؤبه تیکیلیر. اینـدی، داهـا چـوخ او قدرده بؤیوک اولمایان عرقچین قویورلار. ایستی پاپاغین آستاری خزدن اولور و دوره‌سینه‌ده خز تیکیلیر.

ملّی قـادین پالتـارلاری اوزون، دوز تیکیشـلی دوْنـدان عبـارت‌دیـر، دوْنون قـول یئرلـری دوزدور، دوز دوران کؤکتکـالی یاخـالیغی واردیـر. قول‌لار ائنلی و اوزون اولـور. قـادین‌لار دونـون اوسـتونده بـوْرت‌لاری یاخاسی و اتک‌لـری شـریتلی، قـول‌سـوز، آرخـالیق گئییردیلـر. قـادین شالوارلاری‌نین آشاغیسی ائنلی اولور و توپوق‌دا بوزولـور. چـوخ واخـت آشاغی قیسمی تیکمه، یاخود لئنت‌له بـزه‌دیلیـر. دونـون سـینه‌سـینده دویمه‌لر اولـور. اوّل‌لـر قیـزلار، همیشـه کـوره‌ییـنـده کَسیم اولان دون گئییردیلر. یاخالیق و کسیمین بوْرتلاری رنگلی تسمه ایله تیکیلیر یاخود قایتان‌لا باغلاناردی. اَرلی و اوشـاغی اولان قـادین‌لاریـن دونـو دؤشـده شَریت شکلینده ناخیش‌لا بزه‌دیلردی. (خوْتان و کـوُرلادا) قـادین‌لاریـن اوست پالتاری کیشی‌لرین‌کیندن فقط الوان رنگ‌لری (قرمـزی، یاشـیل، ساری) وکمرلرین اولماماسـیلا فـرق‌لنیـردی. اونلاریـن قـیش پالتـاری

کیشی‌لرین‌کیندن فرقی یوخودو. یوخسول عائیله‌لرده چوخ واخت بیر قیش پالتارینی هم ار، هم‌ده آرواد گئییردی. کیچیک اوشاق‌لار اوچون کؤینک، شالوار و جورابی بیرلشدیرن پالتار تیکردیلر.

قادین‌لار هؤروک ساخلاییرلار. قدیم‌ده قیزلارین ساچی بئش هؤروک اولار، آلیندا زلف ساخلایار، باشین اورتاسیندا تاغ دوزلدردیلر. قادین اوشاغی (تورفان‌دا حتّی اوچ اوشاغی) اولاندان سونرا خصوصی ساچ هؤرمه مراسمیندن سونرا ایکی هؤروک هورمه حقوقی قازاناردی. هؤرویون اوجونا قوتازلی قارا قایتان هؤرردیلر. بعضاً هؤروک قارا ایپک قایتان وگوموش داناسی اولان قوتازلی مخصوص بزک‌له (چاچ قوچ) بیتردی. باشا کیشی‌لرین‌کینه بنزر لاکین تیکمه و مونجوقلا بول- بول بَزه‌دیلمیش عرقچین، قیشدا دؤره‌سی گنیش خز پاپاق قویورلار. پاپاغین آلتیندان کوره‌یه کیسئیی، یاخود ماتادان ائنلی آغ اؤرتوک ائنیر. قاباقدان، پاپاغین آلتیندان شفاف کیسئیی حاضیرلانان، چوخ واخت کنارلاری تیکمه‌لی و قوتازلا حاشیه‌لنن، او قدرده بؤیوک اولمایان آغ اؤرپک ائنیر. وارلی قادین‌لار پاپاغی سو سامورو[۶۴] خزیندن، جنوب وادی‌لرینده ایسه قوزو دری‌سیندن تیکیردیلر. لوْبنور قادین‌لاری پاپاغین اوستوندن آغ اؤرتوک چکیپ، چنه‌نین آلتیندا باغلاییرلار. اونلار بعضاً فقط اؤرپه‌یه بنزر اؤرتوک اؤرتورلر. اوّل‌لر (۱۹- جو عصرده) لله‌یی اوستونده قالماق‌لا، قو و اؤردک دری‌سیندن پاپاق قویاردیلار.

۶۴ – فوْک.

اویغور قادین‌لاری آراسیندا زرگرلیک معمولات‌لاریندان قیمتلی، یاخود یاریم قیمتلی داشدان قاشی اولان اوزوک، سیرغا و قولباغ گئنیش یاییلمیشدیر. سیرغا، گوموش‌دن حلقه شکلینده دوزلدیلیر، دسته‌یین آلتی نفیس شکیلده پیرامیدجیق‌لارلا بزه‌دیلیر. شوشه و مرجان مونجوقلار دا قادین بزه‌یینه داخیل‌دیر. مرجان یا قیزل و یا گوموشوله ایشلنمیش قیمتلی داشلاردان اولان دویمه‌لرده پالتارین بَزه‌یی حساب ائدیلیر. پالتاری، مثلاً یاخانی، کؤبه‌نی و دونون کؤکتکاسینی، عرقچین‌ین دؤره‌سینی تیکمه ایله بزه‌مک گئنیش یایلمیشدیر؛ تیکمه‌لی اوزون لئنت قادین شالواری‌نین بالاغینی کؤبه‌لَییردی. ایندی رنگلی چیت‌دن کؤبه، گونده‌لیک پالتاردان تیکمه‌نی سیخیشدیریب چیخارمیشدیر.

خورَکلر

اویغورلارین قیداسیندا خمیر خورکلر اساس یئر توتور. چؤره‌یی کوکه شکلینده، آجیمیش و شیت خمیردن پیشیریرلر. بال‌قاباقلی، آتلی، سوغانلی پیراشکی‌لر حاضیرلاییرلار. چؤرک و خورکلری حَیَطده قورولموش سوبادا پیشیریرلر. سوبا آذربایجان‌لیلارین تندیرینه اوخشاییر. سوبانین ایچی نازیک گیل طبقه ایله شیره‌لنیر. سوبایا اوْدون ییغیلیر و دیوارلاری قیزدیریلیر. خمیری کونده‌لییر سو ایله سوبانین دیوارینا یاپیرلار. دیگر خورکلر چویون (چُدن) قازان‌دا حاضیرلانیر.

ان چوخ یاییلمیش خورک آریشته‌دیر، اونا آت و تره‌وَز قاتیر، سیییق و قاتی (غلیظ) پیشیریرلر. اریشته‌یه خیردا دوغرانمیش سوغان، تورپ، قویون آتی، علاوه ائدیلیر (قازاق‌لارین بئش‌بارماغی کیمی). اون‌دان بیر سیرا بایرام خورکلری، مثلاً کیچیک دوشبره (آذربایجان‌داکی کیمی، آمما سوسوز)، چوچوره بوخاردا پیشیریلن بؤیوک دوشبره (قیرقزلارداکی کیمی مانتو، ترکیه‌ده مانتی)، پیراشکی، پیده پیشیریلن، فَسه‌لی و... حاضیرلاییرلار. بیر سیرا خورکلر او جمله‌دن آت و پی‌لی سیییق، آت و میوه‌لی سیییق، دویو (برنج) و نوخود شورباسی، باشلیجاسی ایسه قویون اتی چوخلو کؤک، سوغان و قیرمیزی بیبر قاتیلمیش پلوْو (اؤزبک‌لرین کی کیمی) پیشیریلیر. یاغ‌لاردان ان چوخ مشهورو پی و بیتگی (پامبیق- کُنجد و چَته‌نه) یاغلاری‌دیر. قارغیدالی خورکلری چوخ یاییلمیشدیر. تورفان و خامی‌ده جوقارا اؤلور. ان چوخ حاضیرلانان

خورک قارغیدالی اونوندان پیشیریلن اوماج آدلی خورک‌دیر؛ اونو آیران و کؤکه ایله یئییرلر. تره‌وز، داری و آیران شوربالاری (آذربایجانلی‌لارین دوْوغاسینا بنزه‌ییر) دا چوخ پیشیریلیر. ات خورک‌لری بونلاردیر: قویون آتیندن پیشیریلن شیشلیک، آت و قویون اتیندن کالباس. بوتون بو خوک‌لره بول- بول ایستی‌اوت، زنجفیل، گئشنیش، بادام و چؤره‌یه ایسه جیره و زیره قاتیرلار.

سوددن یالنیز قایناتمیش شکیلده استفاده ائدیلیر. اونو بیر سیرا خورک‌لره و چایا قاتیرلار. قاتیق‌دان حاضیرلانمیش آیران اعلاء ایچگی حساب ائدیلیر. سوددن قایماق (خاما) و پئندیر حاضیرلاییرلار. ان گنیش یاییلمیش ایچگی چای‌دیر. اوْنون کرپیج، قارا و یاشیل نوع‌لاری واردیر. شرق وادی‌لرینده (تورفان- خامی) و ایلی چایی حوضه‌سینده چایی قازان‌دا قاینادیر، اونا بیر آز دوز، یاغ و پی قاتیر (آتکَن چای) و پیالادا ایچیلیر. اویغورلارین قیداسیندا یئمیش و مختلف میوه‌لر بؤیوک رول اوینابیر. شافتالی و اریک‌دن اون قاتیلمیش هوُررا پیشیریرلر.

لوْبنورلارین اساس یئمه‌یینی بالیق تشکیل ائدیر؛ چؤل قوشلاری‌نین و یابانی حیوان‌لارین اتی، یاردیمچی رول اوینابیر. قیدا کیمی کندیرین کؤکوندن و قامیش زوغونداندا استفاده ائدیرلر.

شمال وادی‌لرینده گیل قابلار (معمولاً کاشغر محصولی) جنوب وادی‌لرینده آغاج قابلار دا یاییلمیشدیر. سو اوچون دسته‌لی یا دسته‌سیز دار بوغازلی و ائنلی آغیزلی بارداق حاضیرلاییرلار. بعضاً بارداق عوضینه

بال‌قاباقدان دا استفاده ائدیرلر. پیالا ان گنیش یاییلمیش قاب‌دیر؛ اونـدا شوربا و او قدرده بؤیوک اولمایان چایدان‌دا دم‌لنمـیش چـای ایچیرلـر. اویغورلار یا سوبانین اوستونده یا دا دؤشه‌مه‌ده خـورک یئییرلـر. سـفره سریر، کؤکه‌نی، خورکی و چای پیالاسینی سفره‌نـین اوسـتونه دوزورلـر. پلوْوو ال‌له، هم‌ده بؤیوک‌لرین هامیسی بیر بؤیوک باش‌قـاب‌دا یئییرلـر؛ کیچیک اوشاق‌لار اوچون آیریجا پای قویـورلار. اسـلام دینـی الکـل‌لـی ایچگینی قاداغان ائتسه ده، اویغورلارین بعضی‌لری شهرلرده چین عراغی ایچیرلـر. کنـد یئرلرینـده ایسـه آرپـا و داری‌دان «آراکـا» و داری‌دان «بوکسون» حاضیرلاییرلار.

عائیله و مراسم‌لر

اویغورلاردا بؤیوک عائیله‌نین داغیلماسی پروسئسی چوخدان باشا چاتمیشدیر. کیچیک عائیله پاتری‌آرخال (پدرسالاری) اساسلاری اوستونده قورولور. آمما قادینلار نسبی آزادلیغا مالیک‌دیلر. اویغور عائیله‌سینده اوشاق‌لار والدین‌لرینه چوخ حرمت ائدیر. آتانین یانیندا اجازه‌سیز اوتورمور، سیگار چکمیر، آتا یاتمامیش یاتمیر و....

اویغور عائیله‌سینده مهّم حادثه‌لرین چوخو کند اجماعسی عضولری‌نین اشتراکی ایله باش وئریر. اوشاق آنادان اولاندان ۴-۳ گون سونرا اونا آد قویولور. اوشاغی بئشییه قویاندا (۶-۵ یا ۱۵- جی گونو) طنطنه‌لی صورت‌ده اونا «بشیک توی» ائدیرلر. بعضاً بئشیگی قاینار پیی‌ده بیشیریلمیش مراسم چؤرک‌لری ایله دولدورورلار. اوغلان اوشاغی ۶-۵ یاشینا چاتاندا سنّت تویو کئچیریرلر.

قدیم‌ده نکاح چوخ کیچیک یاشلاردا (معمولاً ۱۵- ۱۲ یاشیندا) والدین‌لرین رضایتی ایله کسیلیردی. تویدان قاباق اوغلان ائویندن گلن ائلچی‌لرین قبولو مراسمی اولاردی. اویغولارین عادتینه گؤره قیز اوچون او قدرده بؤیوک اولمایان باشلیق (آنلیق) و شریعتین طلب ائتدیگی «مهر» آروادی بوشادیقدا اونو تأمین ائتمک اوچون وسائط وئریلردی.

ائلچی کیمی اوغلان ائوی‌نین قوهوملاری گئدردی. بیرینجی گؤروش‌ده قیزین وئریلیب- وئریلمه‌سی مسئله‌سی حلّ ائدیلردی. ایکینجی گؤروش‌ده عملی مسئله‌لره- جهیز، مهر، باشلیق، توی اوچون

قیز ائوینه وئریله‌جک ارزاق و...باخیلاردی. تویا قوهومـلار و قونشـولار چاغیریلاردی. بی و گلین چؤره‌یی گؤتوروب اوّل سویا سالیر، سونرا دوزا باتیریر و هر ایکیسی اونـدان دادیـردی. قیـزی ار ائوینـه قـادین‌لاریـن مشایعتی ایله آرابادا کؤچورردیلر. یول‌بویو قیـزین قوهـوملاری گلینـین آپاریلماسینی لنگیتمه‌یه چالیشاردیلار. گلین یا پوللا، یا دا رقص‌له اؤزونو آزاد ائتمه‌لی ایدی. بی گلینی آرابادان، یـا آت‌دان قوجاغینـا گؤتـوروب کاندارا (قاپی‌نین چرچیوه‌سی) کئچیرمه‌لی ایـدی. سـونرا گلـین حَـیَطده یاندیریلمیش تونقالین باشینا دولانمالی ایدی. فقـط بونـدان سـونرا اونـو بَی‌ین اوتاغینا آپاریردیلار. بعضاً یئنی قوهوملارین بیر- بیری‌نین ائوینـه گئدیب- گلمه‌سی داها بیر نئچه گون چکیردی. گلین هر جمعه گونو آتا ائوینه گئدردی. اوّل اوشاق‌دا آتا ائوینده دونیایا گلردی. بونـدان سـونرا آتا ائوینه منتظم گئدیش کسیلیردی.

لوبنورلاردا توی مراسمی چوخ فرق‌لیدیر. والدین‌لر اوشـاق‌لارا چـوخ اَرکَن بلگه قویاردیلار. اوغلانین والدین‌لری قیزین والدین‌لرینه کؤمـک ائدر، ارزاق و یاناجاق گؤندیریردیلر. اوغلان و قیزا ۱۶-۱۵ یاشیندا توی ائدردیلر. تویدان بئش ایل اوّل اوغلان اؤز قاییغی، تورو و بالیق اوولاماق اوچون لازم اولان لوازماتی ایله گله‌جک قاین‌آتاسی‌نین ائوینه کؤچر، اؤز امه‌یی ایله قیزین بسلنمه‌سی خرج‌لرینی وئریردی. توی عرفه‌سینده بَـی گلینـه تولکـو دریسـی، چـؤرک و بـوْز واغ قوشـونون للـک‌لرینـی باغیشلایاردی. توی‌دان سونرا ایکی قادین گنج‌لری تـاریم چـایی‌نـین او

بیری ساحیلینه یولا سالاردی. گنجلر بورادا چادیردا گئجه‌لمه‌لیدیلر. ائرته‌سی گونو اونلار قوناق گئدردی و هر یئرده اونلارا بالیق، کندیر، کتان و قاب- قاجاق باغیشلاییردیلار. قاین‌آتا اونلارا قاییق، تور، آوادانلیق و مال- قارا وئرردی.

کاشغرده قادی‌نین حیاتیندا ان مهم حادثه توْی یوخ، چاوچاق آدلانان «ساچ هؤرمه» مراسمی‌دیر. معمولاً بو مراسم قادین اوتوز یاشینا چاتدیقدا، هم‌ده توْی‌دان داها طنطنه‌لی اولوردو. مراسمین اساسی حصّه‌سی قادین‌ین باهالی پالتاردا آداملارین قارشی‌سینا چیخماسی ایدی. او صندل‌ده اوتورار و اونون ساچینی ایکی هؤروک هؤرردیلر. بو مراسم‌دن سونرا همین قادینا داها چوخ حرمت ائدیلیردی. چین‌ده ۱۹۵۰- جی ایلده قبول ائدیلمیش نکاح حاققیندا قانون آزیاشلی‌لار آراسیندا نکاحی قاداغان ائتدی. عائیله‌ده قادینا کیشی ایله برابر حقوق وئردی. ایندی نکاح هر ایکی طرفین راضیلیغی ایله کسیلیر.

دفن، ممکن اولدوغو قدر اؤلوم گونو کئچیریلر؛ اؤلونو یویور، آغ کفنه بوکور، قوهوم و تانیش‌لارین توپلاشدیغی اوتاغا قویورلار. اؤلونو گؤتوردوکده آروادلار آغی (نوحه) دئییر. قبری تاقچا شکلینده قازیر، سونرا چیی (خام) کرپیچله هؤرور، اوستونو اؤرتور، داش، یاخود گیل تپه‌جیک دوزلدیرلر. گؤرونور، اسلام‌دان اوّل‌کی عادت‌لرین قالیغی‌دیرکی، قبرین اوستونه اوزون شویول باسدیریر و اونا اینک قویروغو و اسکی (پارچا) باغلاییرلار. وارلی‌لار قبیرلری‌نین اوستونه

مــزار- گــونبزلی ســردابه تیکیردیلــر. دفــن‌دن ســونرا مرحومــون قوهوملاریندان بیری‌نین ائوینــده احســان وئریلیــر، چــونکی مرحومــون ائوینده هله اوْد قالاماق اولماز. مرحومون روحی ائوه اوچور و یانــا بیلــر. ۳،۷،۴۰ گونو مراسم‌لری مرحومون اؤز ائوینده کئچیریلیر.

۱۹- جو یوز ایلده لوبنــورلاردا دفــن مراســمی اویغــورلاردان چــوخ فرق‌لنیردی: اوچونجو گون مرحومو قاییغا قویــور، دیگــر قــاییغی اونــون اوستونه چئــویریر و او قــدرده دَریــن اولمایــان چالایــا قویــور، اوســتونو قامیش‌لا اؤرتور، سونرا تورپاق توکوردولر. مرحومون توْرلاری‌نین (بالیق توتماق تورو) بیر حصّه‌سی اونونلا بیرلیکده قبره قویولوردو، یاخود همین توْرلا قبیر دوره‌لنیردی.

اویغورلار آراسیندا اسلام‌لا یاناشی مسلمان‌لیقــدان اوّل‌کــی بودیســم، دینی‌نین بعضی قالیق‌لاری دا یاشاییردی. اینام‌لار آراسیندا روحلارا (دیو و پری) اینام گئنیش یاییلمیشدیر. خسته‌لردن جینی قوْوماق‌لا پئشه‌کــار جین‌دار (پری‌خوان) مشــغول اولــور. اونــون قایــدالاری خــالص شــامان سجیّه‌سی داشیییر.

اویغور دیلی

اویغور دیلینی انکشافینا گؤره اوچ دؤره‌یه آییرماق اولار:

۱- قدیم اویغور دیلی- قدیم دؤره‌لردن اونونجو یوز ایل‌لیگه دک اولان دؤر؛

۲- اورتا اویغور دیلی- ۱۵-۱۰ یوز ایل‌لیک‌لر؛

۳- یئنی اویغور دیلی ۱۵- جی یوز ایل‌لیک‌دن معاصر دورومـوزه دک اولان دؤر.

قدیم اویغور دیلی- ترک دیل‌لری‌نین شرقی هون بوداغینا عایددیر. بو دیلده دانیشان قبیله‌لر آردیجیل صورت‌ده شرقی هون قبیله اتّفاقینا، گؤی تورک خاقان‌لیغینا، قدیم اویغور خاقان‌لیغینا و قیرقیز قبیله اتّفاقینا داخیل اولموشدور. قدیم اویغور دیلی بیر سیرا خصوصیّت‌لری ایله اونا یاخین اولان گؤی تورک (اورخون- ینی‌سئی عابیده‌لری‌نین) دیلی ایله بیرلیکده شرقی هون بوداغی اویغور- اوغوز قوروپونون اویغور- تورک (بعضاً توکیو کیمی‌ده یازیلیر) یاریم قوروپونو تشکیل ائدیر. بو دیل بیزیم ائرانین ایلک یوز ایل‌لیک‌لریندن باشلایاراق مرکزی آسیادان هون، سییَنبی و تورک قبیله‌لری ایله قونشولوق‌دا سیخ تماس‌دا یاشایان قدیم اویغور قبیله‌لری‌نین دیلی‌دیر. ایلک باخیشدا غریبه گؤرونسه‌ده گؤی تورک و قدیم اویغور دیل‌لری چوخ یاخین اولماق‌لا برابر غربی هون بوداغینا داخیل اولان ان قدیم دیل‌لرله بیر سیرا عمومی علامت‌لره مالیک‌دیر.

قدیم اویغور دیلی‌نین بیر چوخ یـازیلی عابیـده‌لـری دؤرومـوزه دک گلیب چاتمیشـدی. همـین عابیـده‌لـری مـدنیّت و دونیـا گؤروشـونون دَییشمه‌سینه گؤره، بئله بؤلمک اولار:

۱- ان قدیم دؤر عابیده‌لری. بونلار علمی ادبیّات‌دا چوخ واخت رون (run) یازیسی آدلاندیریلان گؤی تورک (اورخون- ینی‌سئی) الیفباسـی ایله داش و کاغاذ اوستونده یازیلمیشدی. بو عابیده‌لردن ان بؤیویو داش اوستونده یازیلمیش «سئلئنگا داشی» یا «مویون‌چور» و کاغاذ اوسـتونده یازیلمیش «ایرق بیتیک» (طالع یازیسـی یـا خوشـبخت‌لیـک یازیسـی، فالنامه‌ده آدلانیر) عابیـده‌لریـدیر. گـؤی تـورک اورخـون- یئنـی‌سـئی الیفباسی ایله یازیلمیش اویغور عابیده‌لری‌نـین دیلـی همـین الیفبـا ایلـه یازیلمیش گؤی تورک عابیده‌لری‌نین دیلینه چوخ یاخین‌دیر و بیر نـوع اونون دوامی تأثیری باغیشلاییر.

۲- قدیم اویغور دؤرو عابیده‌لری. بو عابیده‌لر قدیم اویغور الیفباسـی ایله یازیلمیشدیر. بیر حصّه‌سی اورژینال ترجمه اولان بو عابیده‌لر مانی و بورهان (بودا) دینی دونیا گؤروشو ایله باغلیدیر. قدیم اویغـور الیفباسـی ایله یازیلمیش حقوق سندلری‌ده بورایا داخیل‌دیر. عرب الیفباسـی ایلـه یازیلمیش اویغور مسلمان عابیده‌لری‌نین دیلی قاراخـانلی‌لار و سـونراکی دؤرون اویغور دیلینه داها یاخین‌دیر. متخصـص‌لـرین یازدیغینـا گـؤره، قدیم اویغور دیلی اوز فونتیک و گرامئر قورولوشونا گـؤره، قاراخـانلی‌لار دؤرو اویغور دیلینه نسبتاً اورخون تورک‌لری‌نـین قـدیم اوغـوز دیلینـه،

یعنی گؤی تورک دیلینه داها یاخین‌دیر. قدیم اویغور دیلی دونیانین ان قدیم یازیسی اولان دیل‌لریندن بیری‌دیر.

اورتا اویغور دیلی:

تورک دیل‌لری عائیله‌سی غربی هون بوداغی‌نین قارلوق قوروپونا داخیل‌دیر. قارلوق قوروپو تورک دیل‌لری غربی هون و شرقی هون بوداق‌لاری آراسیندا اورتا موقع توتور. اورتا اویغور دیلی ۱۱-۱۰- جی یوز ایل‌لیک‌لرده قاراخانلی‌لار دؤرونده، بیر طرف‌دن، غربی و شرقی تورک دیل‌لری‌نین، دیگر طرف‌دن، اورتا آسیانین ایران دیل‌لری‌نین (تاجیک و...) قاریشماسی نتیجه‌سینده یارانمیشدیر. علمی ادبیّات‌دا اورتا اویغور دیلی‌نین انکشافی‌نین ایکی دؤرو، داها دوغروسو، ایکی اورتا اویغور دیلی گؤستریلیر و هر ایکی دیل تورک دیل‌لری قارلوق قوروپونون قارلوق- اویغور یاریم قوروپوندا بیرلشدیریلیر:

۱- قاراخانلی دولتی‌نین ادبی دیلی، اویغور، تورگیش، یاغما و قارلوق قبیله دیل‌لری‌نین قوووشماسی نتیجه‌سینده ۱۱-۱۰- جی یوز ایل‌لیک‌لرده یارانمیشدیر. بو دیل ایران دیل‌لری ایله چارپازلاشمادا، غالیب چیخمیشدیر. بو دؤرون اویغور دیلی چوخلو مقداردا عرب و فارس سؤزلری آلمیشدیر. سامانی‌لر دؤلتی دؤرونده‌ده اورتا اویغور دیلی اوّل‌جه عرب، سونرا فارس دیلی‌نین گوجلو تأثیرینه معروض قالمیشدیر. قاراخانلی‌لار دؤرونده‌کی اورتا اویغور دیلی‌نین اساس ادبی عابیده‌لری

یوسف حاجب خاص بالاساغونلونون «قوتادقو بیلیگ» (خوشبختلیک علمی) منظومه‌سی و محمود کاشغرلی‌نین «دیوان لغات الترک» آدلی اثری‌دیر.

۲- قاراخانلی‌لاردن سونراکی دؤروده- موغول استیلاسی دؤرونده (۱۴-۱۱- جی یوز ایل‌لیک‌لرده) تشکّل تاپماسی ادبی دیل. بو دیل قاراخانلی‌لار دؤرونده‌کی ادبی دیلین اساس خصوصیّت‌لرینی، یعنی اویغور عنعنه‌لرینی قورویوب ساخلامیش، لاکین ادبی اثرین یازیلدیغی مُحیط و یئردن آسیلی اولاراق عمومی خصوصیّت‌لر کسب ائتمیشدیر و بونا گؤره‌ده واحید عمومی قاعده‌سی اولمامیشدیر. بو دیلین مهّم ادبی عابیده‌لری «ادیب احمد یوکنکی»نین (۱۲-۱۱ عصرلر)، «عتبه الحقایق» (حقیقت‌لر تحفه‌سی) و «نصرالّدین ربغوزی»نین (۱۶- جی عصر) «قصص الانبیاء» (پیغمبرلر حیاتیندان روایت‌لر) اثرلری‌دیر. تحقیقاتچیلار «قیزیل اوردا یارلیق‌لاری»نی دا بو ادبی دیله عاید ائدیرلر.

قاراخانلی و قاراخانلی‌لاردن سونراکی (کاشغر) دؤرو اویغور ادبی دیلی ایستر فونتیک، ایستر لغوی، ایستر گراماتیک خصوصیّت‌لرینه گؤره قدیم اویغور دیلیندن اهمیّتلی درجه‌ده فرق‌لنیر. یوسف خاص حاجب‌ین «قوتادقو بیلیک» تعلیمی و ادبی منظومه‌سی داها چوخ سارای ادبی دیلی‌نین نمونه‌لرینی اؤزونده منعکس ائدیر. محمود کاشغرلی‌نین «دیوان‌اللغات‌الترک» اثری جانلی دانیشق دیلی اساسیندا یازیلمیشدیر.

۱۱- جی یوز ایلده قاراخانلی دولتی ایکی مستقل دولته پارچالانیر. بیر دولتین پایتاختی اوّل‌جه بالاساغون سونرا کاشغر شهری، دیگر دولتین پایتاختی اوّل‌لر اوز کند، سونرا سمرقند شهری اولور. بونا گؤره‌ده بو دؤرده واحید اویغور ادبی دیلیندن دانیشماق اولماز. بونونلا بئله قید ائتمک لازیم‌دیر کی، قاراخانلی‌لاردان سونراکی اویغور ادبی دیلی‌نین قاراخانلی‌لار دؤرونون اویغور ادبی دیلی‌نین چوخلو مشترک جهت‌لری واردیر. آمما هر ادبی دیلین اؤزونه مخصوص خصوصیّت‌لری‌ده آز دئییلدیر. قاراخانلی‌لار و اونلاردان سونراکی اویغور دیلی بیر جنسلی اولمامیش، محمود کاشغرلی‌یه گؤره دیالئکت فرق‌لرینه مالیک اولموشدور. محمود کاشغری اوز لغتینده بو دیل و دیالئکت‌لری گؤستریر. خاقان تورکلری‌نین (اویغورلارین) دیلی، قاراخانلی دولتی اهالی‌سینین دیلی، اوغوز و قبچاق‌لارین دیلی، همچنین داها کیچیک دیالئکت قوروپلاری: آرقو (اویغورلارین طایفا بیرلیگی)، یغما (قدیم دوققوز اوغوزلارین نسلی)، چگل (قارلوق قبیله‌سی)، تورکمن (اوغوز قبیله‌سی) کنگر و...

قید ائتمک لازیم‌دیر کی، معاصر اویغور دانیشق دیلی اؤز دیالئکت ترکیبینه گؤره ۱۲-۱۱-۱۰- جی یوز ایل‌لیک‌لر قاراخانلی دؤلتی‌نین خالق دانیشق دیلینه خاص بیر سیرا خصوصیّت‌لری قورویوب ساخلامیشدیر.

یئنی اویغور دیلی:

شرقی ترکستان‌دا، اورتا آسیا و قازاقستان جمهوریّتینده یاشایان اویغورلارین دیلی‌دیر. یئنی اویغور دیلی، تورک دیل‌لری عائیله‌سی قارلوق قوروپونون، قارلوق- خوارزم یاریم قوروپونا داخیلدیر. یئنی اویغور دیلیندن باشقا قارلوق قوروپونا، یئنی اؤزبک دیلی، قاراخانلی- اویغور دیلی، قاراخانلی‌لاردان سونراکی اویغوردیلی، چاغاتای دیلی، کهنه اؤزبک دیلی‌ده داخیلدیر. ۱۱-۱۰ - جی یوزایل‌لیک‌لرده غربی و شرقی تورک دیل‌لریله اورتا آسیا، ایران دیل‌لری‌نین قارشیلیقلی تأثیری نتیجه‌سینده یارانان بو دیل‌لرده چوخلو عمومی جهت‌لر موجوددور.

معاصر اویغور دیلی بیر طرف‌دن ایکی ادبی دیلی اؤزونده تجسّم ائتدیریر.

۱- اویغور دیلی‌نین شمال دیالئکت‌لری اساسیندا فورمالاشان قازاقستان جمهوریّتی اویغورلاری‌نین ادبی دیلی (کیریل گرافیکی اساسیندا یازیسی وار)

۲- اویغور دیلی‌نین جنوب دیالئکت‌لری اساسیندا فورمالاشان شرقی ترکستان (سین‌تسزیان/سین‌کیانگ) اویغورلاری‌نین ادبی دیلی.

شرقی ترکستان اویغور ادبی دیلی‌نین تشکّلو پروسه‌سی هله بیتمه‌میشدی. بو ادبی دیل عرب الیفباسیندان استفاده ائدیر و اوّل‌کی اویغور ادبی دیلیندن اساساً لغت ایله فرق‌لنیر. معاصر اویغور دیلی دیگر طرف‌دن چوخلو لهجه‌سی اولان دانیشق دیلینی اؤزونده عکس ائتدیریر. اویغور دیلی‌نین لهجه‌لرینی دؤرد قوروپ‌دا بیرلشدیریرلر.

بیرینجی قوروپ جنوب لهجه‌لری بونلاردیر:

۱- «یانگی قیسار» شیوه‌سی ایله بیرلیکده کاشغر- یارکند دیالئکتی.

۲- چَرچَن شیوه‌سی ایله بیرلیکده خوتان- کئری دیالئکتی.

۳- آغ‌سو دیالئکتی.

ایکینجی قوروپ شمال لهجه‌لرینه بونلار داخیلدیر:

۱- کوچـا، تورفـان (کوچـا، قاراشـار، تورفـان، قومـول، خـامی و...) دیالئکت‌لری.

۲- ایلی، یاخود کولچی دیالئکتی. قازاقستان‌دا یاشایان اویغورلار دا بو دیالئکت‌ده دانیشیر.

اوچونچو قوروپو یالنیز لوبنور دیالئکتی تشـکیل ائـدیر. بـو دیالئکـت منشأ باخیمیدان قدیم قیرقیز دیلی ایلـه باغلیـدیر، آممـا اویغـور دیلـی طرفیندن استحاله ائدیلمیشدیر.

دؤردونجو قوروپو قانسو (چین خالق جمهوریتی) دیالئکت‌لری تشکیل ائدیر. بورایا ایکی دیالئکت سالار و ساری اویغور دیالئکت‌لری داخیلدیر. سالار دیالئکتی اوغوز- قارلوق اساسینا مالیک‌دیـر. آممـا یئنـی اویغـور دیلی طرفیندن استحاله ائدیلمیشدیر. ساری اویغـور دیـالئکتی اصـلینده تورک دیل‌لری عائیله‌سـی‌نـین باشـقا بیـر قوروپونـا- اویغـور- اوغـوز قوروپونا عایددیر.

خوتان آدلی کیچیک بیر تورک خالقی‌نین دیلینی‌ده اویغور دیلی‌نـین دیالئکت‌لرینه عاید ائتمک اولار. مختلف تحقیقات‌چیلار بو دیلی مختلف خـــالق‌لارا عایـــد ائـــدیرلر. B.y.VladimirTsev اویغـــورلارا، Q.Vamberi اؤزبک‌لـره Q.N.PoTanin قیرقیـزلارا. خوتـان‌لاریـن

دیلی قاریشیق خصوصیّت‌لر داشییر و یئنی اویغور، قیرقیز، تورکمن دیل‌لری‌نین بعضی خصوصیّت‌لرینی اؤزونده جمع‌لشدیریر.

یئنی اویغور دیلی‌نین تشکّلو پروسئسی اساس چیزگی‌لرده، اؤزبک دیلی‌نین تاریخی ایله عمومی‌دیر. آمما بعضی فرقلی خصوصیّت‌لرده‌ده مالیک‌دیر. بو اساساً اویغور خالقی‌نین قومی ترکیبی‌نین، خصوصیّت‌لریله باغلیدیر. بونلارین اتنوگرافیاسیندا قبچاق عنصرلری آزدیر و شرقی قدیم تورک قبیله‌لری‌نین داها قدرتلی تأثیری واردیر.

اویغور دیلی‌نین ان قدیم دؤردن یئنی اویغور دؤرونه قدر کئچدیگی تاریخی انکشاف جریانی بئله سجیّه‌لشدیرمک اولور:

لغت فوندونا، فونتیکاسینا، گرامئرینه گؤره قدیم اویغور دیلی اونو عوض ائتمیش. اورتا اویغور دیلیندن گوجلو شکیلده فرق‌لنمیشدیر، اویغور- اوغوز عمومی‌لیگینین دیگر اولو دیلینه- اورخون- ینی‌سئی تورک‌لری‌نین قدیم اوغوز دیلینه داها یاخین‌دیر. ایندی شرقی آسیا حدودلاریندا اویغور- اوغوز عمومی‌لیگی فقط «تووا» دیل‌لرینده و اونا یاخین «کوک‌چولوتان» دیل‌لرینده و بو حدودلاردان کناردا یاقوت دیلینده تمثیل ائدیلیر. خاکاس دیلی‌نین دیالئکت‌لری ایله علاقه‌سی اولان ساری‌اویغور (yuygu) دیالئکت‌لری‌ده بورایا عاید ائتمک اولاردی، آمما اوندا قیرقیز و غربی هون تأثیری چوخ گوجلودور و لغت فوندوندا موغول تبّت قاریشیغی دا واردیر.

شرقی آسیانین غربی هون دیل‌لری‌نین هامیسی قارلوق- قبچاق یاریم قوروپونا عایددیر. بیزیم ائرانین بیرینجی مین ایل‌لیگی‌نین سونوندا بو دیل‌لر ایکی داها کیچیک یاریم قوروپا- قبچاق- قارلوق یاریم

قوروپلارینا بؤلونور. اورتا اویغور دیلی (۱۵-۱۱- جی) عصرلرده قدیم اویغور شعبه‌سی اساسیندا تدریجاً شرقی هون علامت‌لری‌نین ایتیریلمه‌سی و غربی هون خصوصیّت‌لری‌نین قازانیلماسی یولو ایله انکشاف ائتمیش اویغور خالقی‌نین دیلی بو سونونجویا عایددیر.

قارلوق دیل‌لری‌نین دیگر حصّه‌لری‌نین دیالئکت‌لری اورتا اویغور دیلیندن یوخ، بلکه قارلوق- خوارزم دیالئکت‌لری طرفیندن اونون استحاله ائدیلمه‌سی یولو ایله تظاهر ائدن یئنی اویغور دیلی‌ده بورایا عایددیر. خصوصاً اورتا عصر ادبی فورماسینداکی اویغور دیلینه چوخ یاخین اولان اؤزبک دیلی‌ده بو دیالئکت‌لردن یارانمیشدیر.

بئله‌لیکله یئنی اویغور دیلی اوچ دفعه استحاله نتیجه‌سینده تشکّل تاپمیشدی: اوّل‌جه آنتیک دؤرون سون‌لاریندا و آنتیک دؤردن سونرا اویغور- اوغوز دیالئکت‌لری طرفیندن «sinTzyan» اراضی‌سینده یاییلمیش قدیم شرقی ایران دیل‌لری‌نین استحاله‌سی یولو ایله سونرا ائرکن اورتا عصرلرده قاراخانلی‌لار دؤرو آدلانان دؤرده- بو یوللا تشکّل تاپمیش قدیم اویغور دیلی‌نین قارلوق دیالئکت‌لری طرفیندن استحاله‌سی نتیجه‌سینده و نهایت اورتا عصرلرین سونوندا- اورتا اویغور دیلی‌نین قارلوق- خوارزم دیالئکت‌لری طرفیندن استحاله ائدیلمه‌سینده.[۶۵]

[65] - Narodi vostochnoy azii. S 122

ادبیّات و اینجه صنعت

اویغور یازیسی‌نین تاریخی بیزیم ائرانین اوّل‌لرینه گئدیپ چیخیر. اونلار اوّل‌لر اورخون- ینی‌سئی الیفباسیندان استفاده ائتمیش، سونرا سغد الیفباسی اساسیندا قدیم اویغور الیفباسینی یاراتمیشدیلار. قدیم اویغورلار هر ایکی الیفبا ایله بیر حصّه‌سی اورژینال، بیرِ حصّه‌سی هند، چین، تخار دیل‌لریندن ترجمه ائدیلمیش زنگین بیر ادبیّات یاراتمیشلار. اویغور دیلینده یازیلمیش بدیعی اثرلرین تاریخی بیزیم ائرانین ۵-۴- جی یوز ایل‌لیک‌لرینه گئدیپ چیخیر.

اویغورلارین زنگین فولکلورو واردیر. ناغیل‌لاردا حیوان‌لارین دیلی ایله، اجتماعی عدالت‌سیزلیک قامچی‌لانیر، اوچان خالچا ایله انسانلار اوزاق مسافه‌لری بیرآن ایچینده طی ائدیر. سئحیرلی گوزگو واسطه‌سیله کین‌لی قوّه‌لره غالیب گلیرلر.

قدیم اویغور ادبیّات نمونه‌لری شبهه‌سیز قدیم اویغورون بدیعی تفکّرونون محصولودور. آمما هئچ بیر ملّت بوشلوقدا یاشاییب، انکشاف ائتمیر، اونو احاطه ائدن ملّت‌لرله دایم سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و مدنی تماس‌دا اولور بو باخیمدان قدیم اویغورلار مستثناء دئییل. بونا گؤره‌ده اونلارین مدنیّتی انکشافیندا قونشولاری چین، هند، و ایران ملّتی‌نین‌ده پایی واردیر. عینی زماندا قدیم اویغوردا اونونلا تماس‌دا اولان خالق‌لارین مدنیّتینده تأثیر گؤسترمیشدیر.

قدیم اویغور ادبیّاتی‌نین ماهیّتینی دوزگون باشا دوشمک اوچون نظره

آلماق لازیم‌دیرکی، بو ادبیّات دؤرد دینین (مانیسم، بودیسم، مسیحیّت، اسلام) محیطینده یـارادیلمیش و هـر محـیط ادبـی اثـره اؤز تـأثیرینی گؤسترمیشدیر.

تحقیقات‌چیلارین عقیده‌سـینه گـؤره اویغـور ادبیّـاتی‌نـین ان قـدیم نمونه‌سی بیزیم ائرانین ۵- جی یوز ایلینده یازیلمیش «xuasTanifT» منظومه‌سیدیر. تاریخ بیزه ۱۱-۷ – جی یـوز ایـل‌لیـک‌لـرده یاشـامیش اویغور شاعرلریندن؛ آپرین‌چور تـیگن، کـول تارقـان، سـین‌کـو سـئلی، تودون، کیکی، بئراتیا شئری، آسیغ توتون، کالیم‌کئیسی، چوچـو، سـیلیق تیگین، کونجوک ایدوک کوت،کامالا آناتا شئری، یوسف خاص حاجـب کیمی شاعیرلرین آدلارینی و اثرلرینـی چاتدیرمیشـدیر. قـدیم اویغـور شعری‌نین قوشوغ، قویان، قوشما، تاکشوت، ایر، ییر،کـوک، شـئله‌اوْکـه، پاداک، کاوی، باش، باشیک کیمی نمونه‌لـری دؤرومـوزه دک محافظـه ائدیلمیش بیزه چاتمیشدیر. مسلمان شرق دونیاسـیندان فرقلـی اولاراق قدیم اویغور ادبیّاتیندا، نثـرده کیفایـت قـدر انکشـاف ائتمیشـدیر: نثـر اثرلری‌نـین بیـر قیسـمی، چـین- هینـد و تخـار دیـل‌لرینـدن ترجمـه ائدیلمیشدیر. نثر اثرلری‌نین بیر قسمی دینی مفهوم‌لاری داشیسا دا، بیر قسمی دنیوی مضمونا مالیـک‌دیـر: نثرلـه یـازیلمیش تمثیلـی اثرلـرده‌ده تصادف ائدیلیر.

قدیم اویغور دیلینده ایستر نظـم‌لـه ایسـتر نثرلـه یـازیلمیش اثرلـر یوکسک بدیعی دَیرلره مالیـک‌دیـر. قـدیم اویغـور دیلینـده یـازیلمیش

«MayTrisimiT» اثری (اصلینده بو اورژینال اثر دئییل، هند دیلیندن تخار دیلینه، تخار دیلینده قدیم اویغور دیلینه ائدیلن ترجمه‌دیر، آمما اثر چوخ آزاد ترجمه ائدیلمیش، ترجمه‌دن چوخ اورژینال اثری خاطیرلادیر). تورک دونیاسی‌نین ایلک درام اثری‌دیر. دوزدور سؤزون تام معناسیندا اونا درام اثری دئمک اولماز. آمما بعضی صحنه‌لرین اولماسی اونا ابتدایی درام کیمی باخماغا اساس وئریر:

اورتا اویغور دیل‌لریندن دانیشارکن همین دیل‌لرده یازیلمیش بدیعی و علمی اثرلرین بیر قسمی‌نین آدی سادالاندیغیندان بو مسئله‌یه بیرده قاییتماغا احتیاج یوخدور.

۱۷- جی یوز ایل‌لیکدن باشلایاراق یئنی اویغور ادبی دیلی فورمالاشیر. بو ادبی دیل اورتا اویغور دیلی‌نین بیر سیرا خصوصیّت‌لرینی قورویوب ساخلاسا دا عموم خالق دانیشیق دیلینه چوخ یاخین‌لاشیر. اویغور دیلینده‌کی بو دموکراتیک‌لشمه پروسئسی ۱۹-۱۷- جو یوز ایل‌لیک‌لرین شاعر و یازیچی‌لاریندان هیرکیتی، نوبتی، ذلیلی، عبدالرحیم، نزاری، ملّا شاکر، ملّا بلال و باشقالاری‌نین اثرلرینده تجسّم ائتمیشدیر. ۱۹-۱۷- جو یوز ایل‌لرده خوتان‌دا یاشامیش شاعره «ساری خان»ین شعرلری خالق آراسیندا گئنیش یاییلمیشدیر. اونون شعرلری‌نین بیر قسمی ایندی‌ده اویغورلار طرفیندن ماهنی کیمی اوخونور. ۱۹- جو یوز ایل‌لیکده یاشامیش ملّا موسانین «تاریخ امینیّه» اثری- تاریخی خاطره نمونه و نوعوندا یازیلمیشدیر. ۱۹- جو یوز ایل‌لیگین گؤرکملی شاعری ملّا بلال‌ین شعرلری خالق یارادیجیلیغی ایله

سیخ باغلیدیر.

معاصر اویغور ادبیّاتی‌نین بئشیگی باشیندا شاعر آنور ناصری (۱۹۴۵-۱۹۱۴) دورموشدو. و بو ادبیّاتین انکشافیندا شاعر لطف‌الله مطلّب (۱۹۴۵-۱۹۲۲) گؤرکملی رول اوینامیشدیر. اونون مسلک‌داشلاریندان شاعر بلال عزیزینی (۱۹۴۵-۱۹۲۰)ده اویغور ادبیّاتی‌نین انکشافینداکی خدمت‌لرینی قید ائتمک لازیم‌دیر. بوتون بو شاعرلر، ۱۹۴۵- جی ایلده انقلابچی‌لار طرفیندن گولله‌لنمیشدیر.

ایندی ایستر شرقی تورکستاندا، ایستر قازاقستان‌دا، اویغور ادبیّاتی جوشقون انکشاف دؤرو کئچیریر. معاصر اویغور یازارلاریندان «ذوالنون قادر»، «آلکام آختَم» و باشقالارینی گؤسترمک لازیم‌دیر. بو ادبیّاتین انکشافیندا ادبی قزئت‌لرین‌ده اهمیّتلی رولو وار. اونلاردا رومان، پوْوئست، حکایه، پوئما (منظومه)، شعر، مقاله، لیبرئتتو، تمثیل و.... نشر ائدیلیر. خصوصاً سون زمانلار، تورکستان و قازاقستان سرحدّی‌نین هر ایکی طرفینده یاشایان اویغورلار بیر- بیری‌نین یاراتدیغی بدیعی اثرلرله تانیش اولورلار. اویغورلار شرقی آسیا خالق‌لاری‌نین آراسیندا اعلاء موسیقیچی و خواننده اولمالاری ایله مشهوردولار. اویغور موسیقی آلت‌لری اونلاری احاطه ائدن خالق‌لارین موسیقی آلت‌لریندن فرق‌لنیر. ان چوخ یاییلمیش آلت «دوتار»دیر. دو تار سازا بنزه‌ییر. اساساً بیضی شکیل‌لی و اوزون قولو قولدا ۱۵-۸ هره‌کی[۶۶] مقام اولور. دو تارین ۴-۳ سیمی اولور. دوتاردان باشقا سیملی آلت‌لر: اوچ مئتال سیمی اولان

---

[۶۶] - فیکریمیزجه خَرَک اولمالیدیر. رئداکتور.

بارماق‌لا چالینان آلت (تامبور)، ریتمینه گؤره چـین دومبراسـینا یـاخین اولان دومبـرا (شـئق‌زا)، ۴۸ مئتـال سـیمی اولان سـیمبال (یـان‌چـین)، ۱۸جوت سیمی اولان قوسلی (کالون؛[67]بارماغینـان چالینـان آلـت‌دیـر)، دؤرددن اونا قدر سیمی اولان یای‌لا (آرشـه) چالینـان آلـت «قیجـک» داخیل‌دیر. ضرب آلت‌لریندن او قدرده بؤیـوک اولمایـان قـاوال (دَپ)، بؤیوک باراباان (دومبک)، کیچیک باراباان (ناغـارا) قیـد ائدیلمـه‌لیـدیر. نَفسلی آلت‌لردن- قامیش‌دان حاضیرلانان کیچیک نـی (نـای) و اوزون میس تروبا (کارنای) واردیر. کارنای‌دان باشقا بوتون موسیقی آلـت‌لـری «۱۲ موقام» سلسـله‌سـیندن اولان موسـیقی‌نـی یـارادیر. موقـام‌لار اؤز سجیّه‌سینه گؤره خالق اثرلری‌دیر. قـدیم خـالق موسـیقی یـارادیجیلیغی ایندی‌ده یاشاییر. بوتون موقام سسله‌سی- ۷۰ مئلودیـادا، ۱۷۰ مـاهنی، موسـیقی‌شوناسـلار طرفینـدن یازیلمیشـدیر. اویغـور خـالق اینجـه صـنعت‌لرینـده تئـآتر عنصـرلری اولان پـانتومیم، آکروباتیـک و... موجوددور. مثلاً کوچادا اینک و آتلی آدلی گولمـه‌لـی تاماشـالار چـوخ گؤستریلیر. اینک آییلیب بیر- بیری‌نین آردینجـا گئـدن ایکـی آدام‌دان عبارت‌دیر. اینه‌یین باشی اؤرپک‌دن دوزلدیلیر اؤرپه‌یین اوجلاری بوینوز کیمی بورولور. قاباق‌دا گئدن اینه‌یین باشینی الینده آپاریر و اینه‌یی تقلید ائدیر. آتلی آیاقلارینی یَهَردن ساللانان پـامبیق دولـدورولموش شـالوار بالاغینی جَلد یئل‌لدیر. میمـون، کئچـی، آتـا مینمـیش قـادین کیمـی‌ده بزه‌دیلیر. بعضاً تاماشایا بوتؤو صـحنه، حتّـی کیچیـک پییـئس قویولـور:

---

[67] - فیکریمیزجه قانون دور. رئداکتور.

حاق‌سیز محکمه، یئمیش اوغورلوغو و...

شرقی تورکستاندا پئشه‌کار تئاتر ۱۹۴۹- جو ایلدن سونرا یارادیلمیشدیر. ایندی بورادا نه‌اینکی هوس‌کار تئاتر قوروپلاری، حتّی بیر نئچه پئشه‌کار اویغور تئاتری دا واردیر. بو تئاترلاردا اوّل‌لر قازاقستان اویغورلاری‌نین یازدیقلاری هابئله چین، اؤزبک و قازاق دیلیندن ترجمه ائدیلمیش درام اثرلری تاماشایا قویولوردو، ایندی ایسه یئرلی اویغور دراماتورق‌لاری‌نین یازدیقلاری پییئس‌لرده تماشایا قویولور. آلماآتی شهریندەده اویغور خالق تئاتری فعالیّت گؤستریر. شرقی تورکستان‌دا آرتیق ملّی اویغور اوپئرا صنعتی یارانمیشدیر. اویغور بسته‌کارلاری‌نین یازدیغی بو،اوپئرالاردان بیری «غریب و صنم» اوپئراسی تاماشاچیلار آراسیندا بؤیوک اوغور قازانمیشدیر.

اوّل‌لر شرقی تورکستان‌دا، تحصیل روحانی‌لرین الینده ایدی. مکتب‌لر مسجدده یاخود محلّه ملّاسی‌نین ائوینده تشکیل ائدیلردی. تدریس عرب دیلینده ایدی. ۱۹۴۰- جی ایلده مکتب، یاشلی اوشاق‌لارین ۵ فایزی تحصیل آلیردی. ایندی بورادا نه‌اینکی اورتا مکتب‌لر، حتّی اویغور دیلینده عالی مکتب‌لرده آچیلمیشدیر.

قازاقیستان جمهوریتینده یاشایان اویغورلارین دا اؤز دیل‌لرینده مکتب‌لری واردیر. آلماآتی شهرینده قازاقیستان علم‌لر آکادئمیاسیندا خصوصی اویغو ر شناسلیق انستیتو فعالیّت گؤستریر.

اویغورلار سای باخمیندان، تورک، آذربایجان، اؤزبک، قازاق، تاتاردان سونرا، آلتینجی تورک خالقی‌دیر. اویغور خالقی‌نین اساس حصّه‌سی، چین جمهوریّتینده یاشاییر. ۱۹۹۱- جی ایل آمارینا گؤره، چین‌ده ۹ میلیون و ...

نشراختر

تبریز- اول خیابان طالقانی ، نشراختر
تلفن : ۳۵۵۵۵۳۹۳-۰۴۱

ISBN:978-964-517-504-5

9789645175045